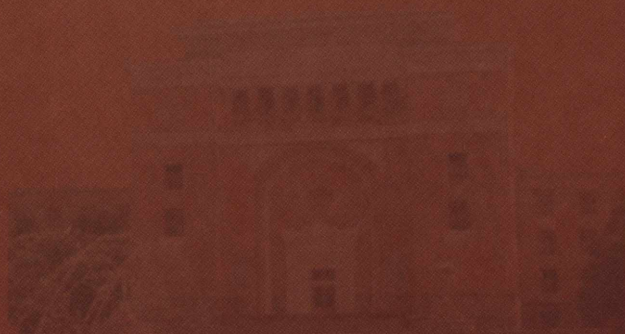

7353

ЗЕЙНЕП БАЗАРБАЕВА

ҚАЗАҚ
ФОНОЛОГИЯСЫНЫҢ
НЕГІЗДЕРІ

ҚР БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

З.М. БАЗАРБАЕВА

ҚАЗАҚ ФОНОЛОГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Алматы
2012

функцио-
нылады.
саласы
ен. Ал
онша
устика-
тардың
ішінде
і.

Основы
ылғаны
матери-
імдары
далары
мызда
йендік.

және
лқтары
бізге
ш, ша-

ы, фо-
тілдегі
тофон-
табуы.
маның
тери-
) және
вари-
адары,
иялық
ноло-
ы.
негізгі
тілдің
дердің
айна-

УДК 80/81
ББК 81.2 Қаз
Б 16

**А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
ғылыми кеңесі ұсынған.**

Жауапты редактор:

филология ғылымдарының докторы, профессор К.Ш.Хұсайын.

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы, профессор Ә.Жүнісбек,

филология ғылымдарының докторы, доцент К.Күдерінова.

Базарбаева З.М.

Б 16 Қазақ фонологиясының негіздері / З.М. Базарбаева
- Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 120 бет

ISBN: 978-601-7206-38-3

Кітапта қазақ фонологиясының негізгі ұғымдары анықталады. Диахрондық фонологияның типологиялық құбылыстары және еуропа кеңістігінде силлабема теориясының тарихи негіздері қарастырылады.

Филолог-ғалымдарға, ізденушілерге, PhD докторанттарға, жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне арналған.

УДК 80/81
ББК 81.2 Қаз

ISBN: 978-601-7206-38-3

© Базарбаева З.М., 2012
© А.Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты
© Мемлекеттік тілді дамыту
институты, 2012

АЛҒЫ СӨЗ

Ұсынылып отырған еңбекте қазақ фонологиясының (функционалды фонетика) негізгі ұғымдары мен түсініктері қарастырылады. XX ғасырдың басында пайда болған тіл білімінің бұл саласы еуропа тілдерінің материалында жеткілікті зерттелінген. Ал қазақ (түркі) тілтанымында бұл проблемаға фонетистер онша бара бермеген. Қазақ тілінде көбінесе фонетиканың акустика-артикуляторлық ерекшеліктері анықталған, әсіресе дыбыстардың жіктелуі, олардың түрлері, сандық, сапалық жағы, өз ішінде біріне-бірі ықпал етуі, үйлесіп тіркесіп тұруының тетігі т.б.

Өткен ғасырдың 60-жылдарында Н.С.Трубецкойдың «Основы фонологии» деген жұмысы неміс тілінен орыс тіліне аударылғаны белгілі. Бұл жұмыста Еуропа, Азия, Африка тілдерінің материалдары негізінде алғаш рет фонологияның басты ұстанымдары айқындалған, ал осы еңбектің негізгі ұғымдары мен қағидалары универсалды (эмбебап) болып табылады. Біз жұмысымызда Н.С. Трубецкойдың, Бодуэн де Куртенэнің еңбектеріне сүйендік. Сонымен қатар қазақ тіл білімінде А.Байтұрсынов және Қ.Жұбановтың еңбектерінде фонологияның кейбір заңдылықтары қарастырылған. Осы екі ірі қазақ тілшілерінің ой-пікірлері бізге мұрындық болып, қазақ фонологиясын зерттеуге жол ашып, шабыт берген.

Жұмыста қазақ фонологиясының негізгі проблемалары, фонема теориясы сөз болады. Атап айтқанда, фонеманың тілдегі негізгі қызметі, оның комбинаторлық және позициялық аллофондары: әлді және әлсіз позицияда фонемалардың көрініс табуы. Ең шағын функционалды бірлік болып табылатын фонеманың ерекшеліктері. Айырым белгілер теориясының қазақ материалында жүзеге асуы. Сигнификативті (мағына ажыратушы) және перцептивті әлсіз позицияларда фонемалардың вариант, вариациялары. Фонологияның оппозиция және корреляция ұғымдары, оның түрлері, фонемалардың бейтараптануы, дихотомиялық классификацияның принциптері т.б. Сондай-ақ әлемдегі фонология мектептерінің негізгі ұстанымдары қысқаша сипатталады.

Диакрондық фонологияға арналған тарауда оның негізгі типологиялық құбылыстары қарастырылады. Мысалы, тілдің ішкі заңдылықтарына байланысты және кірме сөздердің әсерімен фонема аллофондарының дербес фонемаларға айна-

луы. Дыбыстардың эмбебап фонологизациялану құбылысының нәтижесінде фонема (функционалды бірлік) деңгейіне көтерілуі. Конвергентті-дивергентті процестердің тарихи сипаты және олардың жалпы формуласына негізделген көріністері. Диахрондық фонологияның жүйелілік, себептілік принциптерге негізделіп, синхрондық кесікке және тарихи кезеңдерге сәйкес жіктелуі. Фонологиялық реконструкцияның негізгі қағидалары. Вокализм және консонантизм жүйелерінің эволюциясы. Фонологиялық құрылымдардың дамуындағы фонемалардың түрлі өзгерістерге түсуі (фонемалардың қысқаруы және созылуы, монофтонгизациясы және дифтонгизациясы) т.б.

Үшінші тарауда еуразиялық кеңістіктегі силлабема ұғымының тарихи негіздері ностратикалық теория тұрғысынан қарастырылады. Салыстырмалы-тарихи және салғастырмалы-типологиялық ізденістердің нәтижесінде фонологиялық құбылыстардың типологиялық ерекшеліктері мен универсалиялары анықталады. Силлабема теориясын зерттеу үшін туыстас және туыстас емес тілдердің фактілері алынады. Азия мен Африканың кейбір буын тілдерінде силлабеманың парадигматикалық фонологиялық бірлік болып табылатыны ескеріле отырып, В.К. Журавлевтың славян тілдерінің тарихында көрініс табатын топталған фонемасымен байланысты қарастырылады. Буын дауысты мен дауыссыздар болжалды болғандықтан, олардың тембрінің біргелкі болып, түркі тілдеріндегі сингармонизм заңдылығымен үндесіп келетініне назар аударылады. Типологиялық зерттеудің негізінде, силлабема ұғымы, оның алғашқы тарихи түрлері мен заңдылықтары универсалды болып табылатыны тілдік фактілер негізінде айқындалады.

Дыбыстарды латын графикасымен белгілеу әйгілі түркологтардың еңбектеріне негізделген.

ФОНОЛОГИЯНЫҢ НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАРЫ

Фонема туралы түсінік

Фонема (грек сөзінен *phōnēta* – дыбыс, дауыс) дегеніміз қазіргі теориялық тіл білімінің негізгі ұғымдарының бірі. Фонема теориясы қалыптаспас бұрын тілтаным дамуында бірнеше кезең өтті. Әлемдік тіл білімінде дыбыс пен әріп ажыратылмағандықтан, тілдің дыбысталу жағы зерттеуді қажет етті. Осымен байланысты XIX ғасырдың ортасына таман тілтанымның дамуы нәтижесінде, дыбыс пен әріп өзара ажыратыла бастады; тіл дыбыстары физиологиялық және акустикалық ұғым ретінде антропофоникалық тұрғыдан зерттелді. Осы ретте тіл жүйесіндегі дыбыс элементін атау үшін фонема деген ұғым енгізілді. Бұл ұғым алғаш рет француз тіл білімінде қалыптасты, дәлірек айтқанда, бұл терминді француз тілшілері Дюфрише-Десигне (1873) және Л.Хаве (1877) енгізді, кейін оны Ф. де Соссюр қолданып, одан Қазан лингвистері дамытты.

XIX ғасырдың 80-ж. Қазанда лингвистикалық мектеп қалыптасып, фонема ілімі орын ала бастады. Қазан мектебінің қайнар көзінде Бодуэн де Куртенэ тұрғаны белгілі. Ғалымның зерттеуінде фонема морфемаға қатысты қарастырылды және психологиялық тұрғыдан зерттеліп, адам санасында қалыптасатын дыбыс туралы түсінік ретінде бағаланды. Бодуэн де Куртенэ дыбыс пен фонеманы синтагматикалық бірліктің физиологиялық және психологиялық қыры деп түсіндіріп, фонеманы тұрақты, өзгермейтін, ал дыбысты түрленіп тұратын ұғым деп анықтады. Ғалымның фонема туралы ілімі қазіргі фонология теориясына негіз болды. Одан әрі фонема теориясын Бодуэннің петербургтік шәкірті Л.В. Щерба жалғастырады. Щерба да фонеманы сөз ажырататын, оның мағынасын білдіретін фонетикалық бейне деп біледі. Кейінірек Щерба өзінің «Фонетика французского языка» атты еңбегінде «психологиялық» дегеннен бас тартып, фонеманы сөздерді және олардың формаларын ажырататын дыбыс типі ретінде, оны адамдардың өзара қарым-қатынасына пайдаланатын тетік деп бағалады.

Бодуэн мен Щербаның идеялары олардан кейінгі ғалымдардың дамытуымен және тереңдетуімен Мәскеу және Ленинград

фонологиялық мектептерінің қалыптасуына негіз болды. Сонымен, фонема теориясы XIX ғасырдың аяғынан бастап дамыды және тіл білімінде фонеманы функционалды жағынан зерттейтін **фонология** дейтін жаңа сала пайда болды. Сол кезде басқа да ғылым салалары жедел өркендеді, мысалы: ядролық физика, квантитативті механика, микробиология, цитология, генетика. Бұл ғылым салаларында да фонологияның фонемасы сияқты ең шағын бөлшектер анықталып, оларға атау қойылып зерттеле бастады: ядролық физикада – атом, ядро; микробиологияда, цитологияда – жасуша; генетикада – хромосома.

Қазіргі кезде бұл процестің қай ғылым саласында ертерек пайда болғаны белгісіз, бірақ фонологияның тіл білімінің басқа салаларына әсер еткені күмән тудырмайды. Фонологияда ең шағын бірлік фонема болса, бұған сәйкес тіл білімінің басқа да салаларында осы реттегі ұғымдар қалыптасып зерттеле бастады. Айталық: морфологияда – морфема, лексикологияда – лексема, синтаксисте – синтаксема; сондай-ақ граммема, графема, тонема, тема, ремалар пайда болды. Фонема проблемасына қатысты негізгі ұғымдар, түсініктер тіл білімінің басқа да салаларында пайдаланыла бастады, мысалы, қарама-қарсы қою (оппозиция) теориясы, айырым белгілер теориясы, корреляция теориясы, инвариант-вариант теориясы, компоненттік анализ т.б. Фонологияны тіл білімінің үлкен жетістігі және оның базасы, негізгі тірегі деп бағалауға болады.

Сонымен, әлемдік тіл білімінде бірнеше фонологиялық мектептер пайда болды. Прага структурализм мектебі, оның өкілдері Н.С. Трубецкой мен Р.О. Якобсон; француз фонологиялық мектебі, өкілдері – В.Малмберг, А.Мартин; ағылшын фонологиялық мектебі, өкілдері – Д.Джоунз, Н.Суит; американ фонологиялық мектебі, өкілдері – Л.Блумфильд, М.Суодеш; Копенгаген фонологиялық мектебі, өкілдері – Л.Ельмслев т.б. Барлық фонологиялық мектептердің өкілдері өздерінің теориялық принциптеріне сәйкес фонетикалық құбылыстардың функционалды жағын қарастырды.

Қазақ тілінің дыбыс жүйесі жөнінде алғашқы мәліметтерді XIX ғасырдың екінші жартысында орыс миссионерлері: Н.И. Ильминский, П.М. Мелиоранский, В.В. Радловтардың

еңбектерінен кездестіре аламыз. Бұл авторлардың еңбектерінде қазақ фонетикасының едәуір мәселелері, атап айтқанда: дыбыс құрамы, дыбыстардың сөзде қолдану ерекшеліктері, олардың өзгеру заңдылықтары, сингармонизм құбылысы, екпін категориясы сияқты өзекті мәселелер қарастырылғаны белгілі.

Қазақ тіл білімінде фонема туралы алғашқы түсінік А.Байтұрсыновтың еңбектерінде кездеседі. Ғалым фонема терминін қолданбаған, бірақ қазақ тілінің фонетикалық жүйесін фонологиялық тұрғыдан қарастырады. А.Байтұрсынов фонемаларды әріпке қатысты зерттеді. Сингармонизм (үндестік) заңы бойынша, қазақ тілінің барлық фонемаларын (дауысты, дауыссыз) екі топқа бөлді. Жуан фонемалар әріп таңбаларымен белгіленді, ал жіңішкелерге әдейі әріптерді арнамады. Сөздерді бірыңғай жіңішке айту үшін сөздің алдында *дәйекші* деген таңбаны қолданды. Қазіргі фонема теориясы тұрғысынан келсек, А.Байтұрсыновтың ілімі позиция, инвариант, дыбыс типі, вариация деген ұғымдармен сабақтасып жатыр. Инвариант фонемалардың (әріптердің) жіңішке реңктері олардың вариациялары болып есептелсе, ал адамның ой-санасында сақталған графеманың бейнесі фонемаларға сәйкес келді.

Фонема теориясын әрі қарай дамытқан – Қ.Жұбанов. Ғалым фонеманың сырын дұрыс түсінген: оның айтуынша, бір сөздің басқа екінші сөзден өзгеше болуы үшін оның бір-ақ фонемасы басқа болуы керек. Ғалым фонеманың ең негізгі ерекшелігі – оның мағына айқындау қасиеті деп білген. Қ.Жұбанов фонеманың мағына ажырату қызметін дұрыс түсіндіріп, қазақ тілтанымындағы фонема теориясының дамуына біраз құнды ой-пікірлер айтты. Ғалым фонеманы дыбысқа қарағанда өзінің әртүрлі фонетикалық ортада байқалатын реңктері және қасиеттерімен ерекшеленетін, яғни сөздер мен тұлғаларды ажырата алатын абстрактілі бірлік ретінде, ал фонеманың реңкін сол фонема өзі іске асатын жеке бір дербес бөлік болып табылатын шынайы айтылатын дыбыс ретінде түсінген. Қ.Жұбанов қазақ тілі фонетикасының тарихын зерттеуде салыстырмалы-тарихи, типологиялық әдістерді кеңінен пайдаланып, дыбыстардың шығуына, фонетика-фонологиялық құбылыстар арқылы дамуына ерекше көңіл бөлген. Сонымен, А.Байтұрсынов пен Қ.Жұбановтың ілімдерін қазіргі фоне-

ма теориясы тұрғысынан қарастырғанда Мәскеу және Ленинград фонологиялық мектептерінің теориялық принциптерімен ұштасып жатыр.

60-80-ж. қазақ тілінің фонетикалық жүйесі І.Кеңесбаев пен Ж.Аралбаевтардың еңбектерінде біраз зерттелді. Бұл ғалымдар фонетика мәселелерін талдаумен байланысты қазақ тілінің сөйлеу және жазу нормаларына көңіл аударды.

І.Кеңесбаев қазақ фонетикасының негізгі проблемаларын, яғни фонемалардың құрамы мен жіктелуін, буынның жасалуы мен алмасуы, дыбыстардың үндесуін, сингармонизм, акцентуация мәселелерін сөз еткен. «Сөз мағынасы мен сөз тұлғасын ажыратуға себі бар тілдегі ең кішкене дыбыстық бірлікті фонема» - дей отырып, орыс тіліндегі дауыссыздардың жуан-жіңішкелігі жеке фонема болатынын, ал қазақ тілінде дауыссыздың жуан-жіңішкелігі бір фонемаға қатысты екенін айтады. Сондай-ақ ғалым жеке фонемалардың сыры, тілдегі атқаратын қызметі өзара бірлікте, қарым-қатынаста анық байқалады және фонемаларды зерттегенде, оларды сөзбен, сөйлеммен, жалпы сөйлеу процесімен ұластыра зерттеген мақұл дейді [Кеңесбаев, 1962, 227 б.].

Қазақ тілі фонетикасының өзекті проблемаларын, нақты айтқанда, фонемалар құрамын және олардың айтылу ерекшеліктерін, сингармонизм заңдылығы мен буын жігін, сондай-ақ кейбір просодикалық мәселелерді қарастырған Ж.Аралбаев фонема теориясының дамуына үлес қосты. Оның мәні мен жаналығы, біріншіден, фонемалар бір-біріне қарсы қойылып айқындалатындығын, екіншіден, олар тек өзінің комбинаторлық не позициялық варианттарында көрініс табатындығын ғалым нақты мысалдармен дәлелдейді. Ғалым фонетиканың тарихи мәселелеріне де назар аударған, «қазақ тілінің көне заңдарын, тарихын жақсы білмейінше, оның қазіргі заңдарын, дамуын жақсы білуге болмайды» деп қазақ тіліне байланысты ламбдаизм, ротацизм құбылыстарын және дыбыстарының ілгерілеу процестері жайында сөз қозғаған [Аралбаев, 1988, 76 б.].

90-шы жылдардан бастап, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері қазақ тілінің фонетикалық жүйесі үндестік заңы (сингармонизм) тұрғысынан қарастырыла бастады. Сингармониялық бағытты қолға алып, оның ұғымдары мен терминологиясын жасап, теория

деңгейіне көтерген – Ә.Жүнісбеков. Аталған бағыттың ұстанған өзіндік принциптері бар: сингармонизм теориясы бойынша фонема мен екпін есепке алынбайды. Сингармонизмнің ең кіші функционалды бірлігі сингема деп танылады және ол төрт түрлі сингармониялық тембрмен сипатталады: езу жуан, езу жіңішке, ерін жуан, ерін жіңішке. Бұл бағыт бойынша қазақ фонологиясын үндесім фонология деп біледі. Сонымен, қазақ тіліндегі үндесім дыбыстардың құрамы анықталып, жүйе ретінде берілген: барлық дыбыстардың жасалым, айтылым және естілім белгілері анықталған [Жүнісбек, 2009, 13 б.].

Қазіргі таңда қазақ тілінің дыбыс жүйесі екі теориялық бағыттың принциптері бойынша зерттеліп келеді. Бірінші бағыт дәстүрлі фонологиялық теория негізінде қалыптасқан (І.Кенесбаев, Ж.Аралбаев). Екінші – сингармониялық теория негізінде қалыптасқан (Ә.Жүнісбек, Ж.Абуов). Дәстүрлі теорияны ұстанатын ғалымдардың пікірінше, фонема - тілдегі шағын, сөз мағынасын ажырататын функционалды бірлік. Ал сингармониялық теория бойынша, фонеманың қызметін сингема деген просодикалық бірлік атқарады. Осы екі бағыттың (мектептің) ұстанған өзіндік принциптері бар. Сондай-ақ аталған дәстүрлі фонологиялық және сингармониялық бағыттармен бірге - сингармофонология деген де бағыт дамып келе жатыр. Бұл бағыттың өкілі М.Жүсіпов пен оның шәкірттері. Бұл теория «сингармонизм фонологиясының ұғымдары мен Москва фонология мектебінің кейбір ұғымдарының синтездендірілуі арқылы жасалған теория». Сингармофонология теориясы бойынша, сингармонизм мен екпін бейсегментті құралдар ретінде «жеке, сөз құрамынан тыс дыбысталмайды, фонға сөзге еріп, қосылып жүріп айтылады, қызмет атқарады». Сингармофонема сегментті бірлік ретінде мағына өзгертушілік қызмет атқарады. Аталған екі мектептің негізгі ұстанымдарын дұрыс қолданса, фонема проблемасының талас мәселелерін зерттеуде тиімді нәтижелерге келуіміз ықтимал.

Дәстүрлі фонология бойынша, фонема термині мен оның ұғымы бүгінгі фонологиялық концепцияларда көрінеді, сондай-ақ дискреттілік лингвистикалық бірлік ретінде әріп пен дыбысқа сәйкес келмейтіндігі тілдің дыбыс құрылымдары туралы алғашқы

мәліметтерден кейін белгілі болды. Оның үстіне бұл терминнің алғашқы мағынасы кейінгі кеңейтілген мағынасына сәйкес келмей нақты тұрақталған. Фонема теориясының концептуалдық модификациялары материалды-субстантты ақиқаттың қызметі мен орнын анықтауда фонеманың фонологиялық мәні терминологиялық болмысына тіреледі. Дегенмен әртүрлі көзқарастың негізінде, фонемада тіл мен сөйлеу, парадигматика мен синтагматика, тілдік функция, дискреттілік, қарама-қарсылық, оппозиция т.б. жалпы тіл білімінің эксплициттік және имплициттік ұғымдары жатыр. Көптеген тілшілер фонеманы дыбыс және материалдық-субстантты бірлік ретінде таниды, бірақ фонема дыбыстан функционалды қасиетімен ерекшеленеді, себебі фонология классикалық фонетикадан антропоцентрикалық ұғыммен қатар функционалды элементтің қосылуымен ажыратылады. Фонема мен дыбыс өзара функционалды жағынан ажыратылады: дыбыс бір мағыналы материалдық тұрғыдан ерекшеленсе, фонема көп мағыналы материалдық қасиетімен белгіленеді. Фонеманың дискредитациясы лингвистикалық бірлік ретінде **парадигматика деңгейінде** жүзеге асады, ал дыбысты бөлшектеу, сөз ағымынан бөліп алынуы синтагматикалық деңгейде қарастырылады.

Ішкі материалдық байланыстың нәтижесінде фонемалар парадигматикада көптеген оппозиция мүшелері ретінде бір жүйені құрайды, ал дыбыстардың жиынтығы бір тілдің аллофондары ретінде бір фонемаға тән жүйені құрай алмайды, себебі олар тілдің басқа межесінде табылып, өзінің ішкі материалдық байланыстар негізінде тек кіші жүйелерде бола алады. Шағын бірліктердің сөз мағынасын түрлендіру, сөз өзгерту қызметі тіл білімінің функционалды бағытын әрі қарай дамытуға үлес қосты. Фонемалардың үйлесуі мен реттелуі (дистрибуциясы) буынның құрылымдық ерекшеліктерімен, сөздің басы мен аяғының дыбысталу қасиеттерімен және басқа да әр тілдің өзіндік факторларымен байланысты болады.

Фонемалардың бір-бірімен тіркесуі сөз бен морфемалардың құрамында қарастырылады. Фонема дистрибуциясын зерттеу барысында, оның қай позицияда кездесетіні, қандай фонемалар бір-бірімен үйлесетіні және олардың өзара орын тәртібі мен санына байланыстылығы анықталады. Фонеманың іске асуына байланыс-

ты басым қызмет ететін дистрибуциясы мен әлсіз дистрибуциялары айқындалады.

Фонемалардың бір-бірімен үйлесуі сапасы және саны жағынан әртүрлі болып келеді. Мысалы, бірман тілінде тек дауыссыз + дауысты тіркестері орын алады. Бірман тіліндегі сөздерде бір буынды дауысты-дифтонгтардың алдына дауыссыз дыбыстар қосылып, монофонемалық мағынаны түзеді. Сондай-ақ бірман тілінің бір буынды сөздерінде дауысты дыбыстардың алдында дауыссыздар орналасып, дыбыстардың осы орын тәртібі сақталады.

Вьетнам тілі морфема аясында «дауысты-дауыссыз» және «дауыссыз-дауысты» тіркестерімен ерекшеленеді. Онда екі және үш дауысты тіркестер де бар, ал екі дауыссыз дыбыстан тұратын тіркестер вьетнам тілінде кездеспейді.

Қазақ тіліне дауыссыз-дауысты, дауысты-дауыссыз, дауыссыз-дауысты-дауыссыз тіркесімдер тән, ал дауысты-дауыссыз-дауыссыз, дауыссыз-дауысты-дауыссыз-дауыссыз сирек ұшырасады. Сөйтіп фонема тіркестерінің универсалды типін және олардың кейбір ерекшеліктерін анықтауға болады. Мысалы, «дауыссыз-дауысты» тіркесімі барлық тілдерде орын алады. Бірнеше тілдердің фонемалар тіркесімдерінің типтерін анықтауда және оларды салыстыруда әлемдік фонологиялық жүйелер типологиясының маңызы зор екені көрінеді.

Сөз ағымындағы айтылатын және қабылданатын дыбыс мағына ажыратушы қызметімен қатар фонологиялық мәні жоқ қасиеттерімен ерекшеленеді. Әр дыбысты фонема деңгейінде қарастыруға болмайтынын айттық. Себебі, әрбір дыбыс бір функционалды ерекшеліктерімен сипатталып, сол фонеманың көрінісі болып табылады. Фонемалар сөз ағымындағы дыбыстарда көрінетіні белгілі, бірақ сол дыбыстардың өзі фонема бола алмайды, себебі фонема тек мағына ажыратушы қасиеттерімен ерекшеленеді. Сөз легінде естілетін нақты дыбыстар фонемалардың материалдық символы ретінде көрінеді.

Тілдің фонологиялық қатары үздіксіз сөз ағымында кездесетін дыбыстарда көрінеді. Үздіксіз сөз ағымының кейбір орнында фонологиялық мәнге ие болатын дыбыстар ұшырасады. Олар фонологиялық қатарларының жеке фонемаларына сәйкес келеді. Сөйлеу тілінде мағына түрлендіру қызметтерімен бірге

фонологиялық мәні жоқ дыбыстарды да табуға болады. Сондай-ақ сөз ағымының әр дыбысы фонологиялық және фонологиялық емес қасиеттерінің жиынтығы ретінде көрінеді. Демек, әрбір дыбыс фонологиялық қасиеттерімен ерекшеленіп, бір фонемаға сәйкес келеді, ал бір фонема бірнеше дыбыстарда көрініс табады.

Сонымен, фонема деген не, оның дыбыстан айырмашылығы неде? Сөз ағымында әртүрлі дыбыстар айтылады, олардың айтылу түрі көп, шегі жоқ, бірақ олар орайласып, бір дыбыс типін құрайды, оны біз фонема дейміз. Фонемаға мынадай анықтама беруге болады: **тілдің ең шағын функционалды бірлігі, сөз мағынасы мен сөз тұлғасын ажырататын және оның құрамында болатын дыбыс типі.** Фонемалар мағына айқындау жағынан жұп-жұбымен қосарланып, бір-біріне **қарама-қарсы** қойылады, сонда оның негізгі қасиеті, ерекшелігі анықталады. Бір сөзде фонемалардың саны аз да, көп те болуы мүмкін, бір сөз екінші бір сөзден өзгеше болуы үшін барлық фонемалардың өзге болуы шарт емес. Бір сөз басқа сөздерден фонемасының саны жағынан, сапасы жағынан және сөздегі орын тәртібі жағынан өзгешеленуі мүмкін. Мысалға Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өлеңдерінің бірнеше жолын келтірейік:

Қыран құс – көңіл ашар – жүйрік тазы,

Жігітті мұңайтады малдың азы.

Әркім-ақ жамандыққа көңіл берді,

Тыятын болмаған соң мүфти қазы.

Білімге жабысайық көңіл қойып,

Ерлердің жұмысына жүрмін тойып.

Болмаса бір Құдайдан медет, қуат,

Залымдар көзімізді алар ойып.

Осындағы *тазы* деген сөз <t> фонемасынан басталып тұрса, *қазы* деген сөз <q> фонемасынан басталып тұр; сол сияқты *қојур* деген <q>-дан, *тојур* - <t>-дан басталып тұр. Бұл мысалда сөз мағынасының ерекшелігіне ұйытқы болып тұрған басқы фонемалар, яғни сөздердің бірінші дыбыстары мағына ажыратушы қызметін атқарып тұр. Ал екі сөздің өзге фонемалары – ортақ (өзінің сапасы мен саны жағынан да, ол фонемалардың орын тәртібі жағынан да айырма жоқ). Сөз ішіндегі фонемалардың

саны өзгерілсе, оның мағынасы да өзгереді. Өлеңде *azy* мен [ʷo] *жүр* деген сөздерді жоғарыда келтірілген сөздермен салыстырсақ бір фонема кем: *tazy – qazy – azy; qojыр – tojыр – [ʷo] жүр*.

Демек сөздің дыбыс жамылғышы бірқатар фонемалардан тұрады. Әр сөздің дыбыс жамылғышы жартылай немесе толық ажыратылады, мысалы: *qudiret* және *samal* деген сөздерде олардың дыбыс жамылғышы мүлде сәйкес келмейді, ал *samal* және *saqal* деген сөздердің дыбыс жамылғышы жартылай сәйкес келеді, нақтылап айтқанда, бір ғана фонемасы өзгеше болып тұр.

Келесі өлең үзіндісінде *öleñimdi, ölerimdi, önerimdi* деген үш сөз бір-бірінен бір фонема <η>, <г>, <n> арқылы ажыратылып тұр:

Сөкпеңіз, ау, жасағат, өлеңімді,

Білемін ақыр бір күн өлерімді!

«Сары алтын қап түбінде жайға жатпас,

Құрбылар, көрсетейін өнерімді (М.-Ж. Көпейұлы).

Сөздердің жартылай дыбыс ұқсастығы төмендегідей болып келеді: 1) бір сөзде бір фонеманың болуы, екінші сөзде оның болмауы, мысалы: *berik – [ʲe]rik, kisi – isi, laq – aq, bet – et, bilem – ilem, tegis – [ʲe]gis*; 2) сөздердегі фонемалардың орын тәртібі, мысалы: *qas – saq, laq – qal, qara – араq, arys – syra, sal – las, ket – tek*; 3) сөздердегі бір фонеманың өзгешелігі, мысалы: *kemir – semir, qalaq – salaq, sebep – sebet, tilek – bilek, taraq – tamaq, kilem – bilem, žetpejdi – ketpejdi*.

Сонымен, фонемалар тілде оңаша қолданылмайды, олар әр уақытта басқа фонемалармен бірге қолданылады. Әртүрлі фонетикалық жағдайға (басқа фонемалармен көршілес болуынан, сөздердегі фонемалардың орын тәртібінен, екпіннен) байланысты фонемалар әртүрлі қатарларды құрап, түрленіп тұрады. Осыған байланысты әр тілдің өзіне тән дыбыс жүйесі болады.

Фонеманы үш аспекті бойынша қарастыруға болады: **физикалық аспекті, физиологиялық аспекті және лингвистикалық аспекті**. Фонеманың физиологиялық және физикалық аспектілері оның акустика-артикуляторлық сипатын қамтиды, ал лингвистикалық аспекті оның функционалды жағын қарастырады.

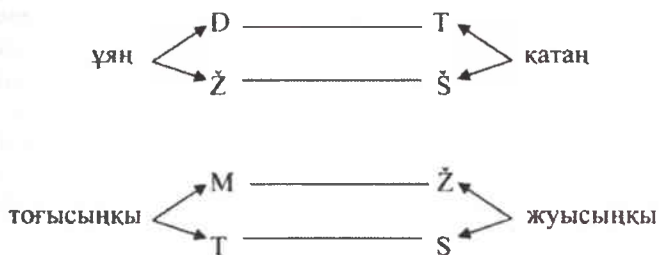
Енді қазақ тілінің фонемаларын аталған үш аспекті бойынша қарастырып, мысалдар келтірейік.

Алдымен *tas – tes – tos – tōs* деген төрт сөздің бірінші дыбыстарын акустика-артикуляторлық жағынан қарастырайық. Бұл сөздердегі [t] -дыбыстары акустика - артикуляциялық жағынан бір-біріне тең емес: бірінші *tac* деген сөздегі [t] тілдің кейін қарай тартылуы арқылы жасалған жуан, езулік дыбыс, екінші *tес* деген сөздегі [t'] бірінші дыбыс сияқты езулік болғанымен, тілдің ілгері қарай жылжуы арқылы жасалып жіңішкеріп тұр, үшінші *tos* деген сөздегі [t°] дыбысы екінші сөздегі [t'] дыбысымен салыстырғанда тіл арты, жуан, еріндік дыбыс болып табылады, төртінші *tōs* деген сөздегі [t''] -ны бірінші сөздегі [t] -мен салыстырсак, тіл алды, жіңішке, еріндік дыбыс. Аталған төрт сөздің екінші дауыстылары да акустика-артикуляциялық жағынан бір-біріне тең емес. Бірінші сөздегі [a] жуан, езулік дыбыс; екінші сөздегі [e] жіңішке, езулік дыбыс; үшінші сөздегі [o] жуан, еріндік дыбыс; төртінші сөздегі [ō] жіңішке еріндік дыбыс. Сонымен, аталған сөздердегі екінші дыбыстар да акустика-артикуляторлық жағынан әртүрлі дыбыстар. Лингвистика-функционалды жағынан бірінші [t] - дыбыстары орайласып, бір дыбыс типін құрайды және төрт сөздегі [t, t°, t', t''] дауыссыздары инвариант фонемасының вариацияларына жатады. Ал екінші дауысты дыбыстар жеке-жеке фонема құрап, бір-біріне карама-қарсы қойылады <a> ~ <e> ~ <o> ~ <ō> және әр дыбыс типі сөздердің мағынасын ажыратып тұр. Сонымен, фонологиялық тұлғада төрт сөздің мағынасы дауысты дыбыстар арқылы ажыратылып тұрғанын көреміз.

Кейбір дауысты дыбыстардың фонематикалық қасиетін анықтау оңай емес, олардың ерекшеліктерін мына үш мысалдан қарастырайық: *eñbek, erke, egew* [eñbek, ʔerke, ʔegew] деген сөздерде <e> фонемасы үш позицияда кездеседі. Анлаут позициясында [e] дыбысының алдында әнтек [j] естіледі, сондықтан екі дыбыс дифтонг түрінде айтылады, ал инлаут және ауслаут позицияларында [e] дыбысы монофтонг түрінде айтылады. **Дифтонг** және **монофтонг** түрінде айтылатын дыбыстар бір <e> дыбыс типінің көріністері болып табылады, олардың жеке-жеке фонематикалық қасиетін атқаратын мүмкіндігі жоқ. Сондықтан <e> дыбыс типі басқа дауыстыларға карама-қарсы қойылып,

мағына айқындайтын қасиетімен инвариант фонемаға жатады. Аталған мысалдарда фонеманың екі ренкте айтылуы олардың сөздегі алатын позициясына байланысты.

Белгілі бір тілдегі дыбыстың фонемалық қасиеті екінші бір тілде өзгеше түрде кездесуі мүмкін, басқаша айтқанда, фонема деңгейінде жұмсалмайтын дәрежеде. Дауыссыз дыбыстар қазақ және орыс тілдерінде жуан, жіңішке болып екі топқа бөлінеді. Бірақ олардың жуан-жіңішкелігі функционалды жағынан бірдей емес. Орыс тілінде жуан дауыссыз бір фонема, жіңішке дауыссыз екінші фонема болып қызмет атқарады. Мысалы: *мел* - *мель*; *мол* - *моль* сөздерінде [л] - дыбысының жуан-жіңішкелігі сөздердің мағынасын ажыратып тұр. Қазақ тілінде <І> дауыссызының жуан-жіңішкелігі сөздердің мағынасын ажырата алмайды, себебі бұл дыбыстардың фонематикалық қасиеті жоқ, олар орайласып, бір дыбыс типін құрайды да, басқа фонемаларға өзара қарама-қарсы қойылады. Мысалы, [bol - b'öl']; [tol - t'öl'] деген сөздер дауыссыздардың жуан-жіңішке айтылуы арқылы ажыратылмайды, олар сөз ыңғайына қарай, бірде жуан, бірде жіңішке болып, қасында тұрған дауысты дыбыстар әсерімен ажыратылады. Сонымен <І> дауыссызының екі вариацияда көрініс табуы көршілес дауыстыларға байланысты. Дауыссыздардың жуан-жіңішкелігінің фонологиялық мәні жоқ болғанымен, олар ұяң - қатаң және тоғысыңқы - жуысыңқы белгісі арқылы фонологиялық оппозицияларды құрайды, мысалы: *dän* - *tän*, *dana* - *tana*, *žaq* - *šaq*, *žek* - *šek*, *mas* - *žas*, *tal* - *sal*, *tez* - *sez* т. б. Төмендегі схеманы қараңыз:

Келесі *qyzyl*, *myltyq*, *mysyq*, *kisi*, *tiri*, *kiltim* деген мысалдарда [y] мен [i] дауыстылары бірінші және екінші буындарда әртүрлі

айтылады. Бірінші буында аталмыш дауыстылар көмескіленіп редуцияланады, ал екінші буында олар анық айтылады. Бұл дыбыстардың екі түрлі болып айтылуы екпіннің түскен орнына байланысты. Екпін түсетін буынға қарағанда екпінсіз буындағы дауыстылар әлсіреп, редуцияға ұшырайды. Бұл мысалдарды фонетикалық экспериментке салып, осциллограммаларды талдағанда бірінші позицияда тұрған дауыстылардың ұзақтылығы екінші позициядағы дауыстылармен салыстырғанда кем болады. Сонымен, қарастырылған дыбыстардың әртүрлі ренкте, вариацияда айтылуы бірнеше себептерге байланысты, атап айтқанда, дыбыстардың сөздегі позициясына, көршілес дыбыстарға және екпіннің түсетін орнына.

Сонымен, фонема дегеніміз – өте күрделі абстрактілі дыбыстық бірлік және түрлі акустика-артикуляциялық қасиеттердің жиынтығы. Олар сөз ағымында көрініс тауып, **сигнификативтік (мағына ажыратушы) қызмет** атқарады. Сонымен қатар фонема тілдің фонетикалық жүйесінің компоненті болуымен бірге дыбыс тізбектерінде түрленіп, әр алуан өзгерістерге түседі.

Фонеманың айырым белгілері. Әлді және әлсіз позиция

Фонемаларды белгілеудің бірнеше ережелері бар. Егер бір тілде екі дыбыс бір позицияда кездессе және бірінің орнын бірі басып, сөз мағынасын өзгертпесе, бұл дыбыстар бір фонеманың факультативті варианты болып табылады. Тілдің нормаға сәйкес факультативті варианттары нормадан ауытқымайды және қате болып есептелмейді. Мысалы, сөз басындағы дауыссыз дыбыстың созылуы қате болмайды, себебі қазақ тілін еркін меңгерген қазақтар бұл сөзді қысқа және созылыңқы дыбыспен айта алады.

Бір фонеманың факультативті варианттары стилистикалық бояумен ерекшеленуі мүмкін. Стилистикалық варианттар арқылы эмоционалды стильдер мен социалды стильдер белгіленеді, мысалы, бір тілдің өзінде бір фонеманың ауызекі, ғылыми және стилистикалық нейтралды варианттары қатар өмір сүреді. Сол варианттар арқылы сөйлеушінің қай әлеуметтік топқа жататыны және оның білім дәрежесі айқындалады.

Егер бір позицияда, бір дыбыстың орнына баскасы жүрмей, сөздің мағынасын өзгертіп жіберсе, бұл дыбыстар екі фонеманың көрінісі ретінде танылады. Осындай қасиет [а] мен [у] дауысты-

сына дыбыстарының арасында байқалады: *qar* деген сөзде [a] дыбысын [y] ауыстырса *qur* деген жаңа сөз пайда болады.

Егер екі туыстас дыбыс бір позицияда кездеспесе, олар бір фонеманың комбинаторлы варианты болып есептеледі. Мысалы, [t'], [ʒ'], [m'] деген жіңішке дауыссыздар үндестік заңы бойынша тек жіңішке дауыстылармен бірге қолданылады. Комбинаторлық варианттар қосалқы құралдар болып табылады. Олар көршілес фонема туралы мәлімет береді. Сөз ағымында фонемаларды тез және түсініксіз түрде айтқанда, олар өзіндік қасиетін жоғалтады, сондықтан фонемалардың ерекшеліктері көршілес дыбыстармен расталады.

Сөйлеу тіліндегі әр дыбысты анықтау оның айтылуымен (естілуімен) ғана байланысты емес. Ұлтына қарай әр тілде сөйлейтін адамдар бірдей айтылған сөздердегі біргелкі дыбыстарды әрқайсысы әртүрлі, яғни өзінше қабылдайды. Мысалы, кәрістер [r] дыбысы мен [l] дыбысының айырмасын байқамайды; арабтар [o] мен [u]-дың айырмасын байқамайды; француздар *керек* деген сөздегі бірінші және екінші буындағы [e] дауысты дыбысын екі түрлі естиді, кейбір ұлттардың өкілдері сөздің сонындағы жуан және жіңішке дауыссыз дыбыстардың айырмашылығын естімейді, айырмасын байқамайды. Сонымен, әр ұлттың өкілдері сөздегі дыбыстардың санын да, оның өзгешеліктерін де әртүрлі қабылдайды.

Белгілі бір тілде қандай деңгейде және құрамы жағынан қанша дыбыстар бірлігі қолданылатынын анықтау үшін алдымен екі мәселені шешіп алу керек: 1) сөйлеу сөзін минималды дыбыстық кесіктерге, яғни жеке дыбыстарға бөлу; 2) қандай дыбыстар бірдей, ал қандай дыбыстар бірдей емес, бөлек деп қарастыруды анықтау. Тілдердің мұндай механизмін, яғни бір сызықтағы, бір желідегі сөйлеу сөзінің сегменттерін теңдестіріп бөліп қарауды алғаш рет 1912 жылы Л.В. Щерба ашқан болатын.

Тіл дыбыстары естумен қабылданатындықтан, ол адам санасының фактісіне айналады. Әр адамның санасында, жадында дыбыстардың үлгілері мен көріністері сақталатындығы белгілі. Тілдің фонологиялық жүйесі **фонологиялық «електен»** өтіп, бір фонеманың айрықша белгісі сақталады. Басқа бір тілдің сөздерін естігенде, біз өз тіліміздің фонологиялық қорына сүйенеміз. Біздің фонологиялық елегіміз басқа тілдердің дыбыс қорына жарамайтын болғандықтан, көптеген қателер, олқылықтар кездеседі. Осындай

жағдайда **фонологиялық интерференция** деген құбылыс орын алады. Интерференциялық қателерді жібермеу үшін оларды алдын ала болжап, реттеп, тілдің дыбыстық ерекшеліктерін сақтап, тіл үйретуде оның артикуляциялық базасын дұрыс менгеру керек.

Қазақ тілінде дауыстылар жуан-жіңішке болып, екі топқа бөлінетіні белгілі. Дауыстылардың осындай бөлінуінің фонологиялық мәні бар. Қазақ тілінде еркін сөйлей алатын қазақтар, үндестік заңы бойынша, дауыстылардың қай сөзде жуан, ал қай сөзде жіңішке екендігін бірден ажыратады. Дауыстылардың жуан-жіңішке оппозициясының дауыссыз дыбыстардың **комбинаторлық варианттарында** болуы қоршап тұрған дауыстыларға байланысты. Айталық, дауыссыз фонемалар жіңішке дауыстылардың қасында палатализацияланады, мысалы: [ʒon - ʒ'õn'], [syz - s'iz'], [tan - t'än']. Орыс тілін жетік білмейтін қазақтар жуан және жіңішке дыбыстар бар сөздерді айтқанда олардың акценті (интерференция қателер) білініп тұрады. Мысалы: *слушать, дышать, падать, ходить* деген сөздерде соңындағы жіңішке дауыссыздар жуан болып естіледі, себебі қазақ тілінде үндестік заңы бойынша, барлық сөздер я жуан, я жіңішке болып айтылатыны белгілі.

Морфологиялық, яғни лингвистикалық мазмұн сипаттама-сы, біріншіден, ең маңызды мәселені шешуге мүмкіндік береді. Ол сөйлеудегі сөздердің толассыз тасқынының жалаң (жалғыз) сөздерін де, оның тізбек кескіндерін (отрезки) де, әртүрлі байланыста тұрған құрылымдарын да ажыратып бөліп алуға мүмкіндік береді. Ал сол бөлініп алынған сөздердің өзара айырмашылығын білу үшін оларды салыстырып қарастыру керек. Мысалы *an, ãn, un, ïn* деген сөздердің соңындағы дауыссыз фонема <n> сөйлемдерде әртүрлі дыбысталатынын, яғни әртүрлі естілетінін анықтау қиын емес: бұл дауыссыз дауыстылардың ықпалымен жуан-езулік, жіңішке-езулік, жуан-еріндік, жіңішке-еріндік болып тұрады. Әдетте мұндай айырмашылықтар «байқалмайды». Себебі ол айырмашылықтар <n>-ның қасында тұрған түрлі дауыстылардың ерекшеліктерінің әсерінен болғандықтан. Көрші дыбыстар өзара бір-біріне әсер етеді десек, дауыссыздардың ықпалымен дауыстылардың да өздерінің сапасы мен бейнесі өзгереді: *bal - šaj*. Дыбыстың сапасы оның фонетикалық жағдайына ғана байланысты емес, ол бір морфемада тұрып, фонетикалық жағдайы өзгергенімен, автоматты түрде (автоматически) бірінің орнына

бірі жүре береді, мысалы, *kel, ket, keldim* деген сөздердің бәрінде фонема <e> түбірге қатысты (бір түбірлі, туысты сөздер), немесе *Ertek, kutkenşe, qajtkende* деген сөздерде фонема <e> сөздің басында, ортасында, соңында орналасып тұр.

Сондықтан сөйлеушілер келтірілген сөздерге қарап, оларды абстрактыландырып, <e> дауысты дыбысты бірлік, бір фонема деп қарайды.

Бірақ төмендегі сөздердегі: *tas-tys, tis-tes, kün-kön, qul-qol, sän-sen* деген сөздердегі дауыстылар көрші дыбыстарға тәуелді емес, бұл жердегі дауысты дыбыстардың сапасы автономды болғандықтан, бұлар әртүрлі дыбыстар, яғни әртүрлі фонемалар.

Сонымен, тілдерде екі типті дыбыстық айырмашылық бар, оның біреуі – фонетикалық жағдайға тәуелді емес, автономды айырмашылық, бұл айырмашылық фонемаларға тән. Екінші айырмашылық фонетикалық жағдайға байланысты (қасындағы дауыссыздардың ықпалы – жоғарыда келтірілген мысалдардай) – бұл айырмашылықтар бір фонеманың вариациялары, міндетті түрде болатын аллофондары, олар барлық сол тілде сөйлейтіндерге белгілі. Фонемаға тәуелсіз дыбыстық бірлік болғандықтан, оған потенциалды мазмұнмен байланысты болуы қажет және ешбір фонетикалық жағдайларға кіріптар болмауы керек. Сөйлеу тіліндегі сөздердің дара дыбыстарға бөлінуі ең алдымен олардың тізбегінде морфологиялық шекараның болуында, ал фонеманың морфемадан айырмашылығы ерекше тәуелсіз болуының арқасында оның сөз тізбектерінде белгілі шекарасы жоқ жағдайларда көрінеді. Таңба теориясы тұрғысынан алғанда таңбаның екі жағы бар таңбалаушы (signifiant) – бірліктің дыбысталу формасы және таңбаланушы (signifié) – бірліктің мағыналық мазмұны [Saussure, 1977]. Морфема – таңба, оның екі жағы, формасы мен мазмұны бар, ал фонема таңба емес, оның формасы бар, мазмұны жоқ. Сонымен, фонема дегеніміз (бір сызықта тұрғандықтан бөлінбейтін) – потенциалды мазмұнмен байланысты, минималды дыбыстық мазмұндық бірлік.

Дыбыс ерекшеліктерінің көбісі арнаулы аспаптар арқылы танылады. Ал дыбыстардың ішінде тек перцептивті қабілеті бар фонемалар, басқаша айтқанда, адамның санасына жететіні ғана қабылданады. Мысалы, *sary, segiz, sonaw, sōjlem* деген сөздерде

<с> фонемасының әртүрлі дыбысталып түрленетінін қазақ тілін жақсы білетіндердің өзі де ажырата алмайды. Себебі олар үшін келтірілген әртүрлі сөздердегі <с> фонемасы біреу-ақ.

Фонемалар бір-бірінен тек жасалым-айтылым ерекшеліктерімен ғана ажыратылмайды, олар морфемалар мен сөздерді белгілей отырып, сигнификативтік (мағына ажыратушы) қызмет атқарады, мысалы, *qal* мен *mal* сөздері тек бірінші дауыссыздар арқылы ажыратылып тұрса, *qal* мен *qol* деген сөздерде мағынаны екінші дауыстылар айырып тұр. Сондай-ақ сигнификативтік қызмет атқаратындықтан, фонемалар сөздердің дыбыс жамылғышы болғанда ғана олардың мазмұн ажыратушы функциясы көрінеді. Дегенмен сөздер әртүрлі дыбыс жамылғыштарынан тұрғандықтан емес, олар әр алуан мағыналарға ие болғандықтан ажыратылады. Сондықтан *lun*, *dāz*, *ryt* деген дыбыс тізбектері қазақ фонемасынан түзілгенімен, қазақ тілінің сөздеріне жатпайды.

Мағына мен дыбыс жамылғышының бір-біріне сәйкес келмейтіні полисемия, омонимия, синонимия деген құбылыстарда көрініс табады. Фонеманың акустика-артикуляциялық ерекшеліктері сөз ағымында бірдей тұрақты бола бермей фонемалардың өзара қатысында да білінеді. Мысалы, қазақ тіліндегі <а> және <о> фонемалары созылынқылығы жағынан өзара ажыратылмайды, себебі қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар созылынқы және қысқа болып бөлінбейді, яғни бұл қасиеттердің фонологиялық мәні жоқ, олардың бәрі біркелкі болып келеді. Осындай сөздерді мағына жағынан ажыратуға келмейтін жалпы фонологиялық ерекшеліктерді интегралды (ортақ) белгілер дейді. Фонемаларды сипаттауда бұл интегралды белгілермен бірге дифференциалды, яғни ажыратқыш белгілер де болады. Бір фонеманың екінші фонемаға ұқсамайтын өзгеше сипаты **айырым белгілер** деп аталады. Тілдегі дыбыстардың айырым белгілері олардың акустикалық және артикуляциялық сипаттамасымен тығыз байланысты. Әр фонема инвариант ретінде оның айырым белгілерінің жиынтығы болып табылады. Оның айырым белгілері әр фонеманың қолдануында қайталанып, кең диапазонда құбылып тұрады. Фонологиялық айырым белгілер жиынтығының бір-біріне сәйкес келмеуі, олардың бірнеше фонеманың көрінісі болғандығынан. Айырым белгілердің жиынтығы фонемалардың фонологиялық мазмұнын құрайды.

Мысалы, <d> фонемасының фонологиялық мазмұны мынадай: 1) ұян, 2) тоғысыңқы, 3) тіл алды. Фонемалардың айырым белгілері олардың акустика-артикуляциялық ерекшеліктерінен көрінеді. Олар сөйлеушілердің қабылдауымен фонемаларды бір-бірінен ажыратып, сөз бен морфемаларды түсінуге жол ашады. Қазақ тіліндегі <a> ~ <ä>, <o> ~ <ö>, <u> ~ <ü>, <y> ~ <i> дауыстыларының жуан-жіңішкелігі олардың айырым белгісі болып табылады.

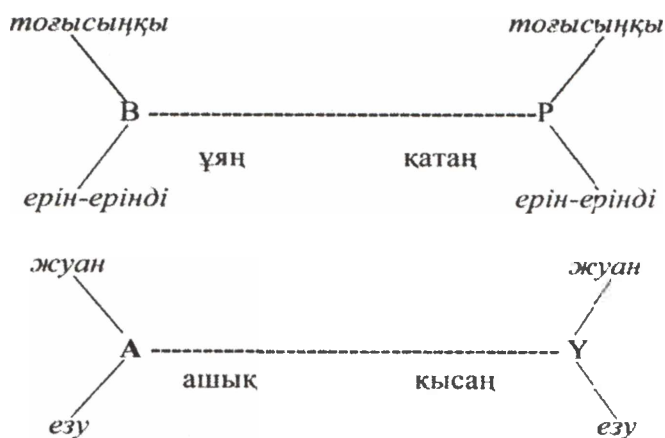
Француз тіліндегі *près* [pre] (жанында, қасында), *prés* [pre] (көгал жер) сөздері [ɛ] ашық және [e] жабық дауыстыларымен ажыратылып тұрса, *dot* [do] (қыздың жасауы), *dos* [do] (арқа) сөздері [ə] ашық және [o] жабық дауыстыларымен айқындалып тұр. Сондай-ақ <a>, <o> фонемаларының мұрын арқылы шығуы да дыбыстардың айырым белгісі болып табылады, себебі оған карама-карсы ауыз арқылы шығатындары да бар.

Қырғыз, якут, түрікмен және венгр тілдерін алсақ, мұнда дауыстылардың созылыңқылығы мен қысқалығы сөздердің мағынасын ажырататыны белгілі. Мысалы, қырғыз тілінде: [mal] сөзі «мал» мағынасында айтылса, [ma:l] «мезгіл», «уақыт» мағынасында қолданылады. Якут тілінде: [ta:s] «тас» деген мағынаны білдірсе, [tas] – «сырт», «тыс» деген мағынаны көрсетеді. Түрікмен тілінде [at] «жылқы» деген мағынаны көрсетсе, [a:t] біреудің аты деген сөз; [ot] «шөп» дегенді білдірсе, [o:t] «от» дегенге сәйкес келеді; [bil] дегені «білу» мағынасында қолданса, [bi:l] сөзі «бел» деген мағынаны көрсетеді. Венгр тілінде [to:r] «сындыру» деген мағынаға сәйкес келсе, [tor] «қанжар» деген мағынаға сәйкес келеді, [fu:zet] «дәптер» деген мағынаны көрсетсе, [fuzet] «қызыл тал» деген мағынаны білдіреді. Сондай-ақ туыстас және туыстас емес тілдердегі дауыстылардың созылыңқы және қысқа деп бөлінетін айырым белгілері жалпы құбылыс емес, тек кейбір тілдердің ерекшелігі болып табылады.

Орыс тілінде де дауыссыздардың жуан-жіңішкелігі сөздердің мағынасын ажыратып, айырым белгі болып саналады, мысалы: [кон] (бір жол ойын), [кон'] (жылқы); және [тест], [тест'] деген сөздердің де мағыналары жуан және жіңішке дауыссыздар арқылы ажыратылады.

Фонемалардың позицияға байланысты ажыратылуы олардың айырым белгілеріне негізделген. Оппозиция құрайтын фонемалардың біргеліктігі олардың синонимиясында көрінеді. Бұл

ерекшеліктер фонологиялық оппозицияның негізін қаласа, олардың қарсы өзгешеліктері антонимия негізін құрайды. Мысалы, қазақ тілінде ~ <p> дауыссыздардың ортақ белгілері: 1) ерін-ерінді, 2) тоғысыңқы, ал олардың айырым белгілері – ұяң, <p> – қатаң болуы. Тағы да: <a> ~ <y> дауыстыларының ортақ белгілері: 1) жуан 2) езу, ал айырым белгілері: <a> – ашық, <y> – қысан. Бұл оппозицияларды схемамен былай беруге болады:

Схемадағы мен <p> және <a> мен <y> - ны қосатын сызықтар олардың қарама-қарсылығын көрсетеді. Бұл баспалдақты сызық ұяң мен ашық нүктелердің негізінде бірнеше баспалдақтан өтіп, қатаң мен қысан нүктелеріне барып орналасады. Бұл жердегі бір қасиеттің бірнеше сатысына негізделетін ерекшелігін **баспалдақты** (*градуальная*) оппозиция деп білеміз. Төмендегі төрт тармақты Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өлеңіндегі дауыстылар **ашық** және **жартылай ашық** айырым белгілеріне негізделген сөздер *qözin - qezin* <ö> ~ <e> баспалдақты оппозиция құрған.

*Кедей сорлы бір ашты сонда көзін,
Танығандай боп қалды әркім өзін.
Мыңнан біреу қалмақшы танып зорға
Дүниенің бір ретінде келген кезін.*

Келтірілген оппозицияларды басқа да фонемалар құрайды, мысалы, ұяң - қатаң айырым белгі бойынша: <д> ~ <т>, <з> ~ <с>, <ӛ> ~ <ӡ>, <ү> ~ <қ>. Ашық - қысаң айырым белгі бойынша: <у> ~ <и>; <ӕ> ~ <і>; <ө> ~ <ӱ>. Келтірілген фонемалар қарама-қарсы қойылып, бір айырым белгіге негізделеді және бір-бірімен қосылып, **привативтік** оппозицияларды құрайды. Сонда оппозицияны құрайтын мүшелердің, мысалы, дауыссыздардың ұяң және дауыстылардың ашық болуы **таңбаланған** (*маркированный*) делінеді, ал бұл қасиеттердің жоғы – **таңбаланбаған** (*немаркированный*) делінеді.

Келесі Мағжан Жұмабаев пен Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының өлең үзінділерінде дауыссыздардың қатаң-ұяң айырым белгілеріне негізделген *ṣeti* – *ṣeti* (<ṣ> ~ <ṣ>) және *taudyṇ-daudyṇ* (<t> ~ <d>), **тоғысыңқы-жуысыңқы** айырым белгілеріне негізделген сөздер *beti* – *ṣeti* (~ <ṣ>) және **жуысыңқы-тоғысыңқы** айырым белгілер арқылы ажыратылған сөздер *ṣaudyṇ-daudyṇ* (<ṣ> ~ <d>), привативтік оппозицияны құрап тұр.

*Өмір – теңіз, жоқ оның түбі, шеті,
Сылқ-сылқ күлген сиқырлы толқын беті.
Осы өмірге кіргелі көп күн болды,
Енді бір ай – толады жиырма жеті.*

*Аспаннан жаңбыр болып жаудың-жаудың
Сарқырап сай-сайынан тас пен таудың.
Құрғатып кептіретін күншуақ жоқ,
Болған соң ортасында қалдың даудың.*

Оппозиция мүшелері бір-біріне бірнеше айырым белгілерімен де қарсы қойылады: <а> – ашық, жуан; <і> – қысаң, жіңішке. Бұлардың ортақ белгілері де екеу (езу, жалаң). Келесі: <ӕ> мен <ӱ> сынарлары екі-екіден айырым (ашық – қысаң, езу – ерін) және ортақ (жіңішке, жалаң) белгілерімен ерекшеленеді. Мысалда келтірілген өлең үзіндісінде *ketti*, *kütti* деген сөздерде <е> мен <ӱ> сынарлары екі-екіден айырым (жартылай ашық – қысаң, езу – ерін) және ортақ (жіңішке, жалаң) белгілерімен сипатталады.

*Үш кісі алты атпен мұнан кетті,
Жолдағы ел бет қайтармай, сыйлап күтті* (М.-Ж. Көпейұлы).

Дауыссыз фонемалар <g> мен <p> екі – екіден айырым (ұяң – қатаң, тіл арты – ерін) және ортақ (үнсіз, тоғысыңқы) белгілерімен ерекшеленеді. Келесі дауыссыздардың да <z> мен <š> екі – екіден айырым (ұяң – қатаң, бір фокусты – екі фокусты) және ортақ (тіл алды, жуысыңқы) белгілері байқалады. Келесі мысалда *basymyza, qasymyza* деген сөздердің мен <q> сыңарлары екі – екіден айырым (ұяң – қатаң, ерін – тіл) және ортақ (тоғысыңқы, үнсіз) белгілерімен сипатталады.

*Бақ құсы маңайласпай басымызға,
Шаршадық жатқыза алмай қасымызға* (М.-Ж. Көпейұлы).

Келтірілген оппозиция сыңарларында айырым және ортақ белгілер бірімен-бірі тең келіп, олар **теңбе-тең** (*эквиваленттік*) оппозициялар құрайды, дәлірек айтқанда, олар теңбе-тең болып, бір қасиеттің баспалдағы да болмайды және қасиеттің болымды немесе болымсыздығын да көрсетпей, теңбе-теңдікті көрсетеді.

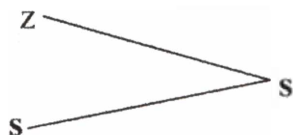
Жоғарыда келтірілген оппозиция жүйесін алатын болсақ, олар үш деңгейге бөлінеді: біріншісі – бір айырым белгіге негізделген: <ö> ~ <ü> (ашық – қысаң); <y> ~ <i> (жуан – жіңішке) – **бірөлшемді** (*одномерная*); екіншісі – бірнеше айырым белгілерге негізделген: <a> ~ <u> (ашық – қысаң, еріндік – езулік) – **көпөлшемді** (*многомерная*) оппозиция; үшіншісі – **оңашаланған** (*изолированная*), яғни басқа осындай айырым белгіге негізделген сыңары жоқ оппозиция: ~ <š> (ұяң – тоғысыңқы, қатаң – жуысыңқы).

Келесі төрт тармақты Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өлеңіне назар аударсақ, әр тармақтың соңында тұрған сөздер бір фонема арқылы ажыратылады, бірінші және екінші сөздерді ажырататын дауыссыз фонемалар, екінші және үшінші сөздерді ажырататын дауысты фонемалар. Дауыссыз фонемалар көпөлшемді оппозицияны құрайды: <d> ~ <q> (ұяң-қатаң, тіл алды-тіл арты). Дауыстылар бірөлшемді оппозицияға тән: <o> ~ <u> (ашық-қысаң).

*Дүние, мен бола алмадым сенімен дос,
Өзіңнің досың тап та, басыңды қос!
Уыстап уысыма тұра алмадым,
Астыңнан ит жүгіртіп, үстіңнен – құс!*

Егер де бір оппозицияның фонемалары екінші оппозицияның фонемаларындай қатынаста тұрса, олар бір-бірімен **корреляция** дегенді түзеді. Бұнда фонемалардың оппозициялары математикадағы пропорциялар сияқты қатынаста болады. Мысалы, ұяң – қатаң айырым белгісіне негізделген корреляция: ~ <p>, <d> ~ <t>, <γ> ~ <q>, <g> ~ <k>, <ž> ~ <š>, <z> ~ <s>. Бұл оппозиция барлық тілдерге тән әмбебап болып табылады.

Мағына ажыратушы көлеміне қарай оппозициялар **тұрақты** (*постоянный*) және **бейтараптанған** (*нейтрализуемые*) деп бөлінеді. Фонемалар барлық позицияларда ажыратылатын болса, олар тұрақты оппозицияны құрайды. Екі фонеманың бір позицияда ерекше айырым белгісі жойылып, бірақ кейбір ортақ белгісі сақталса, олар бейтараптанған оппозиция болып келеді, мысалы: *žazsa* [žassa] - *žas* [žas] деген сөздерде <z> мен <s> фонемалары қосылып, бір <s> деген дауыссыз фонемада көрініс табады:

Фонемалардың сөз мағынасын айқындайтын қызметін мына мысалдардан көруге болады: 1) *saz-syz*; *taŋ-tyŋ*; *qaz-qyz*; 2) *qos-qus*; *qol-qul*; *bol-bul*; 3) *süz-söz*; *küz-köz*; *tüs-tös*; 4) *sän-sen*; *män-men*; *däm-dem*; 5) *kim-kem*; *tik-tek*; *bir-ber*. Аталған мысалдарда сөздердің мағынасы дауысты фонемалар арқылы ажыратылып тұр. Бірінші үш коррелятивтік жұптағы сөздер жуан және езулік болып айтылады да, олардың сөз мағыналары ашық <a> және қысаң <y> фонемалары арқылы ажыратылады. Екінші үш коррелятивтік жұптағы сөздердің бәрі жуан және еріндік вариацияда айтылып, сөз мағыналары ашық <o> және қысаң <u> арқылы ажыратылып тұр. Үшінші үш коррелятивтік жұптағы сөздердің әрқайсысы жіңішке және еріндік реңкте айтылып, сөз мағынасын айқындайтын қызметін қысаң <ü> мен ашық <ö> фонемалары атқарып тұр. Төртінші үш коррелятивтік жұптағы барлық сөздер жіңішке және езулік реңкте айтылады да, ашық <ä> және біршама ашық <e> фонемалары арқылы ажыратылады. Бесінші үш коррелятивтік жұптағы сөздердің бәрі жіңішке және езулік болып табылады, олардың мағынасы қысаң <i> және біршама ашық <e> фонемалары арқылы айқындалады.

Келтірілген мысалдардағы сөздер фонологиялық оппозиция құрайды, сингармонизм жағынан (жуан ~ жіңішке ~ езулік ~ еріндік) олар бір-біріне қарама-қарсы қойыла алмайды, дәлірек айтқанда, сөз мағынасы дауысты фонеманың ашық және қысан айырым белгілері арқылы ажыратылады. Сондай-ақ дауысты фонемалар привативтік және баспалдақты (градуалдық) фонологиялық оппозицияны құрап тұр.

Сонымен, қазақ тілінде фонемалардың сөздердің мағынасын ажырататын қасиеті бар екенін көрдік. Дауысты <a> ~ <y> ~ <o> ~ <u> ~ <ü> ~ <ö> ~ <ä> ~ <e> ~ <i> фонемалардың бәрі бір-біріне қарама-қарсы қойылады да мағына айқындау қызметін атқарады. Ал дауыссыздар бірде жуан, бірде жіңішке, бірде еріндік, бірде езулік болып, дауысты фонемалардың әсерімен бірнеше вариацияларда түрленіп тұрады. Дауыссыз фонемалардың мағына айқындау қасиеті бөлек, олар өздерінің дауыссыз фонемаларға тән (тоғысыңқы-жуысыңқы; ұяң-қатаң; тіл алды-тіл арты т.б.) айырым белгілері арқылы ажыратылады, мысалы: *bol-qol; sat-qat; mal-sal; qys-tys; top-dop; tas-tal; til-tis; kim-kir; kör-köl; qus-tus; tek-ter; sän-tän; süz- küz* т.б. Келтірілген мысалдардың дауыссыз фонемалары привативтік, баспалдақты (градуалдық) оппозициямен бірге теңбе-тең (эквиваленттік) оппозицияны құрап тұрғанын көруге болады. Дауыссыз фонемалардың жуан-жіңішке, езулік-еріндік деп бөлінуінің фонематикалық маңызы жоқ, дауыссыздардың төрт түрлі реңкте айтылуы негізгі инвариант фонеманың вариацияларына жатады. Сөйтіп, инвариант фонемалар өздерінің вариант, вариацияларында көрініс табады, вариантсыз фонема болмайды, әр сөздің ішінде кездесетін дыбыстар белгілі бір фонеманың реңкі болып табылады.

Фонема реңктерінің пайда болуының ең басты себептері фонетикалық жағдайлар: буындардың түрлері, екпіннің орны мен табиғаты, сөз ағымындағы фонемалардың өзара қарым-қатынасы және сөздің басы мен аяғы. Фонема түрленімінің заңдылықтары әр тілдің өзіне тән ерекшеліктерімен байланысты болады. Бір тілде сөйлейтіндердің жадында фонемалары сақталып, фонетикалық құбылыстардың нәтижесінде пайда болатын фонеманың реңктері сол тілде сөйлейтіндердің сөздерінде көрініс табады. Түрлі позицияға байланысты бір фонема бірнеше реңктерде көрінеді.

Шағын дыбыстық бірліктің жүзеге асуы (сөз бен морфеманың құрамында) бір тілдің даму кезеңінде **комбинаторлық** және

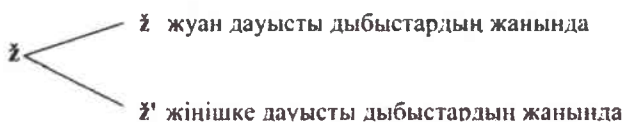
позициялық алмасуларға негізделген. Әр тілдің өзінің даму кезеңінде байқалатын алмасулары түрленіп, бірнеше қасиетімен ерекшеленеді.

Р.И. Аванесов екі түрлі позициялық алмасуларды белгілеген: 1) **жарыспалы**, қиылыспайтын қатарлар, бұнда ортақ мүшелер болмайды және 2) **қиылыспалы** қатарлар, бұнда бірнеше ортақ мүшелер кездеседі [Аванесов, 1956]. Кейбір тілдердің фонетикалық жүйесі бірінші тип алмасуларымен ерекшеленеді. Тілдердің көбісінде позициялық алмасу типтерінің екеуі де орын алып, күрделі фонетикалық жүйені құрайды.

Бірінші типтегі алмасуды формула ретінде былай беруге болады: бірінші, екінші, үшінші позицияларда $a // a // a$; $b // b // b$; $c // c // c$ дыбыстық алмасулар орын алады. Позициялық алмасулардың қатарларының функционалды теңдестігі бір фонеманы құрайды. Алмасулардың жарыспалылы, яғни $\langle a \rangle$ фонемасының $[a]$ болып дыбысталуы, $\langle b \rangle$ фонемасының $[b]$ болып дыбысталуы және $\langle c \rangle$ фонемасының $[c]$ болып дыбысталуын көрсетеді. Оны схема түрінде былай беруге болады.

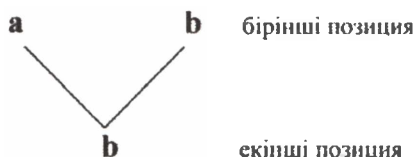
Қазақ тілі консонантизм жүйесінің позициялық алмасуларының қиылыспайтын жарыспалы түрін былай көрсетуге болады.

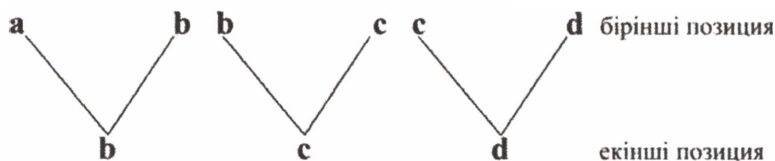
Қазақ тілінде дауыссыздардың жуан-жіңішкелігі дауысты дыбыстардың ықпалымен жасалады. Мысалы: $[\text{žyl}-\text{ž}'\text{el}']$; $[\text{san}-\text{s}'\text{en}']$; $[\text{tos}-\text{t}'\text{os}']$. Жеке дыбыстардың қатар жүруінде әр позицияда дыбыстар бір-бірінен өзгешеленеді. Осындай жағдайда дыбыстық бірлік әр позицияда сөзтұлғалардың дыбыс жамылғышын ажыратады.

Дегенмен, қазақ тілінде басқа тілдердегідей жарыспалы алмасумен бірге қиылыспалы алмасулар оның фонетикалық жүйесін күрделендіреді. Бірінші позицияда ажыратылатын фонемаларға екінші позицияда бір дыбыстық бірлік сәйкес келеді және сапасы

жағынан ол бірінші позицияда ажыратылатын дыбыс бірлігімен бірігіп кетеді. Дыбыстық алмасудың позицияларына нөлдік қатар сәйкес келеді, сонда дыбыстық бірлік бірінші (а-дан ажыратылатын) және екінші позицияда (а-қолданылмайтын жағдайда) орын алады. Келесі схеманы көріңіз:

Қиылыспалы қатарлардан тұратын алмасулар жарыспалы қатысатын қатарларды құруы мүмкін. Бұл жағдайда әр қатардың сыңары жарыспалы болып, басқа қатарлармен қиылыспайды. Оны схемамен былай көрсетуге болады.

Қиылысқан позициялық алмасулар бірнеше дыбыстық бірлікпен ерекшеленеді және алмасудың кейбір қатарлары ортақ мүшелермен сипатталады. Бұл алмасулардың дыбыстық бірліктері бір позицияда ажыратылады, басқа позицияда ажыратылмайды. Алмасулардың осындай түрінде берілген шағын дыбыс бірлігі позицияға байланысты сөзтұлғасының дыбыс жамылғышын ажыратады: бір позицияда бұл қасиет өзінің толық дәрежесінде білінсе (әлді позиция), екінші позицияда – жартылай дәрежесінде (әлсіз позиция) білінеді. Қазақ тілінің фонетикалық жүйесі жарыспалы және қиылыспалы алмасулардың негізінде құрылған.

Сонымен, дыбыс алмасуының сипатталған екі типі бір-біріне ұқсамайтын фонетикалық жүйелерді құрайды. Жарыспалы алмасулар бір жүйені құрайды, сонда барлық позицияларда дыбыстық бірліктер ажыратылады. Ал қиылыспалы алмасулардың әлді позициясында дыбыстық бірліктердің ажыратылу қасиеті басымырақ болса, әлсіз позициясында - азырақ

болады. Әлді және әлсіз позициялар фонеманы қоршаған әртүрлі дыбыстардың жағдайына байланысты. Әлді позиция қолайлы, жайлы орналасқан орын. Әлді позицияда фонемалар өзінің тәуелсіздігімен ерекшеленіп, тілдің мағыналық бірліктерін ажыратады. Әлсіз позицияда фонемалардың сапасы тәуелденіп, кейбір фонетикалық себептермен өзгеріп тұрады. Осыған байланысты **перцептивтік және сигнификативтік** әлсіз позициялар орын алады. Сондай-ақ дыбыстардың жиынтығы орайласып келіп, фонемалардың бір белгілі санын құрайды. Мысалы, [ʒon-ʒ'õn']; [tus-t'üs']; [syz-s'iz'] деген сыңарлы сөздерді салыстырып көрейік. Бұлар дауыссыз және дауысты дыбыстардың жуан-жіңішкелігімен ажыратылады, дегенмен қазақ тіліндегі олардың жуан және жіңішке фонологиялық маңызы дауыстылар арқылы ажыратылып тұр. Себебі, дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішкелігі олардың айналасындағы көршілес дауыстылардың ықпалымен пайда болған, дәлірек айтқанда, қазақ тіліндегі дауыссыздардың жуан-жіңішкелігінің фонологиялық мәні жоқ. Сондықтан [ʒ] мен [ʒ'], [n] мен [n'], бірінші жұпта, [t] мен [t'], [s] мен [s'] екінші жұпта және [s] мен [s'], [z] мен [z'] үшінші жұптағы дауыссыздар өзінің акустика-артикуляциялық айырмашылығына қарамастан бір ғана фонологиялық бірлікті құрайды. Көршілес дыбыстардың ықпалына бағынатын фонемалар перцептивтік әлсіз позицияда тұрып, өзінің дыбысталуын өзгертіп, вариация түрінде көрініс табады. Олар фонологиялық айырым қызметін атқармай, акустика-артикуляциялық жағынан ажыратылады. Абайдан алынған төрт тармақты келесі өлең үзіндісінде *ajtsam* деген сөзде <s> фонемасының [ts] (ц) вариациясы қолданылады:

*Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап,
Әншейін күн өткізбек әңгімені
Тыңдар едің әр сөзін мыңға балап.*

Мағжан Жұмабаевтың және Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының төмендегі өлеңдерінің үзінділерінде әр тармақ *qajtsam* [qajtsam], *ajtsam* [ajtsam], *žatsam* [žatsam], *žatsa* [žattsa], *qatsa* [qattsa], *atsa* [attsa] деген сөздермен аяқталады. Бұл сөздерде <s> фонемасының [ts] (ц) вариациясы көрініс табады:

*Солқылдап, жігіт болып кейін қайтсам,
Жаңғыртып ен даланы өлең айтсам!
«Қартайғанда кет!» - деген бұраң белмен,
Бұрынғыдай айқасып бірге жатсам!*

*Түн қараңғы, жан біткен ұйықтап жатса,
Үйде отырып, тырп етпей бұл түн қатса!
Түн намазын оқумен дамыл көрмей,
Түн өткенін білмей қап, таңдар атса!*

Дауыссыз фонемалардың әлсіз позициядағы вариацияларын Мәшһүр – Жүсіп Көпейұлының мына мысалынан көруге болады:

Бойыңа зор жаксылық келді, - дейді,
Көңіліне қонды ма, **айтшы** енді?!

Мұнда *ajtʃu* [ajtʃu] деген сөзде [č] (ч) дыбысы <š> фонемасының вариациясы болып тұр.

Дауысты фонемалар да перцептивтік әлсіз позицияда өзінің вариациялары арқылы көрінеді, мысалы:

*Және бір есегі бар жетектеген,
Ежелден сарт қой сорды етектеген.
Табаны талқыдай боп жалаң аяқ,
Мініп ап есегіне тепектеген.
Жүрмеді жалғыз ешкі айдауына,
Сорының енді қара, қайнауына.
Ешкінің мойнында бар ұзын жібі
Есектің құйрығына байлауына (М.-Ж. Көпейұлы).*

[ʔEsegi], [ʔezelden], [ʔetektegen], [ʔertegi], [ʔeški], [ʔendi], [ʔeskinin], [ʔesektiŋ] деген сөздерде анлаут позициясында <e> фонемасы [ʔe] вариациясымен ерекшеленеді, инлаут позициясында [e]-нің алдында әнтек [j] қосылмайды. Сондай-ақ <e>*tik-k*<e>*tik*, <e>*sik-k*<e>*sik* деген сөздерде <e> фонемасы өзінің [ʔe, e] вариацияларында көрінеді.

Анлаут позициясында <o> фонемасы да өзінің вариациясында жүзеге асады, мысалға, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өлеңдерінің төрт тармақты үзіндісін келтірейік:

Онан соңғы бір қасың – қожа, молда
Олармен елдеспедің бұрын-соң да
Жамандап бас-басына өлең жазып,
Жазған сөзің әр жерде жүрді қолда.

[*O]nan, [*o]larmen, [*ö]lön деген сөздерде, анлаут позициясында <o>, <ö> фонемалары өзінің [*o], [*ö] вариацияларында қолданылады. Qoza, molda, golda деген сөздерде, инлаут позициясында <o> фонемасы монофтонг түрінде қолданылады. Сондай-ақ [*ot], [sot], [*oq], [soq] деген сөздерде <o> фонемасы [o], [*o] вариацияларында және [*ö]zün – sözün, [*ö]kpe – sökpe деген сөздерде де <ö> фонемасы [ö, *ö] вариацияларында тұр. Демек, кейбір дауысты фонемалар, атап айтқанда, <e>, <o>, <ö> ішінара модификацияға түсіп, әлсіз позицияда [e], [*o], [*ö] дыбыстар түрінде айтыла береді, мысалы <e>lek, <o>tan, <ö>mir деген сөздер [ʔelek, *otan, *ömür] деп естіледі.

Кейде <š> және <ž> жуысыңқы фонемаларының сонынан келетін <a> фонемасы <ä>-ге жуық түрде айтылады šaj [šäj], žaj [žäj]:

Бір табақ ет пенен шай беріп нара,
Үміті сонда қылған бір-бір қара (М.-Ж. Көпейұлы).

Сонымен, фонема вариациялары оның біршама әлсіз позицияда ішінара модификациясы нәтижесінде пайда болатын құбылыс.

Фонемалардың позициялық алмасуы сөз көлемінде де не сөз тіркесі аралығында да болады. Сигнификативтік әлсіз позицияда қарама-қарсы қойылған фонемалар өздерінің дыбысталуында бірыңғай шығады да тілдік мазмұнды бірліктерін ажыратпайды, мысалы:

Болып тұр мұсылманға Қазан басшы
Сен де соған жейтұғын асыңды ашы.
Дін исламның бір болып ынтымағы
Патшаның қол астында бір жарасшы.
Сол жерде жолдастары бұған келген,
Маһрасар емес-ау! – деп танып білген.
Ұстап алып байғұсты қатты қинап:
Қайда, – деп, – Маһрасар?! – сұрай берген (М.-Ж. Көпейұлы).

Келтірілген өлеңнің әр тармағындағы соңғы сөздерде <s> фонемасының варианттары көрінеді: *başşy* [baššy], *aşşy* [aššy], *žarasşy* [žaraššy]; *tanyр bilgen* [tanybbilgen] деген сөз тіркесінде <p> фонемасының варианты жүзеге асады.

М.-Ж.Көпейұлы, Ю.Баласағұни және М.Жұмабаевтың келесі өлең үзінділерінде <z> фонемасының варианттары көрініс табады: *qöz žasy* [qöžžasy], *žnamazšamdy* [namaššamdy], *köžžiti* [köžžiti], *qyz suluwyn* [qyssuluwyn], *söz žarasy* [söžžarasy], *köz žetpejtin* [köžžetpejtin], *söz žoq* [söžžoq], *biraz sybyr* [birassybyr], *biraz žybyr* [biražžybyr]. Келтірілген сөздерде <z> фонемасы өзінің үш вариантында жүзеге асады: <z> = [š] [s] [ž]. Ал *žanbyrdaj* [žambyrdaj] деген сөзде <ŋ> фонемасының [m] варианты көрінеді, *tap bergende* [tabbergende] деген сөз тіркесінде <p> фонемасының [b] варианты көрініс табады. Кейде сөздің соңғы фонемасы ұяң не үнді болса, кейінгі дыбыстың басқы қатаң дыбысы ұяңдайды. Мысалы: *kez keledi* [kezgeledi], *мынау көр* [мынаwkgör] деген сөз тіркестерінде <k> фонемасы [g] вариантында көрініс табады. *Künbatys* деген сөзде <n> фонемасы [m] вариантында көрінеді.

Жаңбырдай болып көз жасы,
Бетінен саулап құйылған (М.-Ж. Көпейұлы).

Тырт етпей, намаздыгер оқыған соң,
Сарғайып намазшамды алса күтін!

Мың жасап, бар атақты ап көргенде –
Хал бөтен бір күн өлім тап бергенде
Көз – жіті, құлақ – сақ, көңіл – кең болу керек.

Құр тоздырып нұрлы жүздің жылуын,
Іздей көрме көрікті қыз сұлуын.

Қамшы жарасы тез бітер,
Сөз жарасы бітпес (Ю.Баласағұни).

Ол күндер көз жетпейтін ерте күн ғой
Ерте күн – ертегідей ерке күн ғой.

*Сөз жоқ, енді ол намыстанып, арланып,
Кетті ыза боп: «Қап, бәлем!...» деп қарғанып.*

*Біраз сыбыр. Біраз жыбыр. Дыбыс жоқ.
Көк айықты, жел де енді басылды.*

*Алдынан кез келеді бір көр қазған,
Басына тақтай қағып, жазу жазған:
«Өлімнен құтылмайсың қашқанменен,
Мынау көр – сенің көрің, Қорқыт жазған!»*

*Әй, сен, кесел Күнбатыс!
Бұл жатуың қай жатыс? (М.Жұмабаев).*

Сондай-ақ *taẓşy* [taššy], *qaẓşy* [qaššy], *sönbedi* [sömbedi], *işši* [išši], *sawap boldy* [sawappoldu], *keyingi* [keyingi] сөздерінде <z>, <ž>, <s>, <p>, <n> фонемаларының варианттары орын алады. *Qaz* бен *qas* деген сөздер <z>, <s> дауыссыз фонемаларымен ажыратылады. Егерде бірінші сөзді *qazsa* [qassa] деп өзгертсек, дауыссыздар *бейтараптанып* (нейтрализацияланып) бір дыбыстың қасиетін алып отырады. Дыбыстардың бейтараптанған позициясы сигнификативті түрде әлсізденеді, егерде кейбір позицияларда дыбыстардың бейтараптануы болмаса, ол сигнификативті әлді позиция болады.

Сонымен, сигнификативтік әлсіз позицияда фонеманың варианттары орын алады. Мысалы: *künbayys* [kümbayys] деген сөзде <n> фонемасы <m> фонемасы секілді айтылады, басқаша айтқанда, <n> фонемасы өзінің қасиетін жоғалтып, <m> фонемасының қасиетін алып отыр. Сонда [m] дыбысы <n> фонемасының варианты болып, <n> фонемасының [m] варианты *mal* деген сөздегі <m> фонемасымен бірдей айтылады, демек, <n> мен <m> фонемалары [m] дыбысында бейтараптанады. *Qobyşy* [qobyššy], *sezse* [sesse], *qyz žibek* [qyžžibek] деген сөздерде <z> фонемасы үш вариантпен сипатталады. Бірінші сөзде <z> фонемасының варианты [š] дыбысы болып табылады және <z> фонемасының [š] варианты *šal* деген сөздегі <š> фонемасына сәйкес келеді де, <z> фонемасы мен <š> фонемасы [š] дыбысында бейтараптанады. Екінші сөздегі [s] дыбысы <z> фонемасының қорына кіреді және *saq* деген сөздегі [s] дыбысына тең болып

келеді, демек, <z> фонемасы мен <s> фонемасы [s] дыбысымен қосылып, ұяң, қатаң дыбыстардың қарама-қарсылығымен нейтрализацияға ұшырайды. Ал үшінші сөздегі <z> фонемасы <ž> вариантымен айтылады және žaz деген сөздегі [ž] дыбысына сәйкес келеді. Сондай-ақ <ž> мен <z> фонемалары [ž] дыбысында бейтараптанады. Сөйтіп, кейбір дауыссыз фонемалардың бірнеше вариантта көрініс табатынын көрдік.

Дауысты фонемалардың да кейбіреуі әлсіз позицияда өзінің қасиетін жоғалтып, басқа фонемалардың ерекшеліктерін қабылдайды, мысалы:

*Басыңнан әрбір түрлі күндер өтті,
Құр жылап екі көзге әлің жетті.
Өзіңді өзіңменен ұстастырып,
Тоздырып, иттей қорқып, быт-шыт етті.*

*Иманды адам тауапқа бұрын көнген,
Бұл сөзім қырық хадистен баян берген.
Сабырлығы болмаса әр пақырдың,
Майы жоқ шам сықылды жанып сөнген* (М.-Ж. Көпейұлы).

Әлсіз позицияда *künd*<e>*r*, *öit*<i>, *közg*<e>, *tozd*<y>*r*<y>*p*, *qorq*<y>*p*, *bur*<y>*n*, *köng*<e>*n*, *söz*<i>*m*, *söng*<e>*n* деген сөздердің <e>, <i> және <y> фонемалары өзінің [ö], [ü] және [u] варианттарында көрінеді. Сондай-ақ, әлсіз позицияда *qolū* [qolun], *motun* [momun], *žolū* [žolun], *söziŋ* [sözüŋ], *köziŋ* [közüŋ], *tösiŋ* [tösün], *köjlek* [köjlök], *öngen* [öngön], *köngen* [köngön] деген сөздерде <y>, <i>, <e> фонемалары [u], [ü], [ö] дыбыстарына толық модификацияланады. Сонда [u], [ü], [ö] дыбыстары <y>, <i>, <e> фонемаларының варианттары болып табылады.

Соңғы кезде орта және жас буынның сөйлеу тілінде көрсетілген дауысты фонемалардың варианттары кейде көрінбейді. Бұл – қоғамның және оның тілінің даму процесіне байланысты заңды құбылыс. Себебі сөздердің жазылуы айтылуына да әсер етуі мүмкін, ол кейде сөйлеу тілінің «бұзылғаны» деп бағаланады. Алайда сөйлеу тілі жазба тіліне және керісінше жазба тілі сөйлеу тіліне ықпал етеді, яғни бұл орфография мен орфоэпияның бір-бірімен байланысын көрсетеді. Көрсетілген мысалдарда қысан <y>, <i> және жартылай қысан <e> дауыстылар ерін үндестігі

негізінде өзінің варианттарында жүзеге асады, бірақ бірінші буындағы еріндік дауыстылардың екінші буындағы дауыстыларға әсері аздау. Ал жас ұрпақ, мысалы, студенттер оны мүлде сезбейді. Бұл – заманның бір көрінісі.

Сайып келгенде, **вариация** деген ұғым бір фонемаға қатысты болса, **вариант** дегеніміз екі фонемаға байланысты. Фонема әлді позицияда өзінің негізгі қасиетін, ерекшелігін сақтайды, ал әлсіз позицияда әртүрлі өзгеріске түседі. Әлсіз позицияда фонеманың **вариациясы** және варианты жүзеге асады. Перцептивтік әлсіз позицияда көрінетін инвариант фонемалардың вариациялары бір фонеманың көлемінде олардың синонимі болып табылады, ал екі фонемаға қатысты фонеманың варианттары олардың омонимі болып, сигнификативті әлсіз позицияда көрініс табады.

Сонымен, 1) сигнификативтік әлді позицияда фонемалар өзінің мағына ажыратушы қызметін атқарады; 2) перцептивтік әлсіз позицияда қоршаған дыбыстардың әсерінен фонемалар өзінің вариацияларында көрініс табады; 3) сигнификативтік әлсіз позицияларда фонемалар бейтараптанып, өзінің варианттарында қолданылады. Қандай тілдің болса да, негізгі фонема құрамын сипаттау үшін оның сигнификативтік және перцептивтік әлді-әлсіз позицияларын қарастыру қажет. Сонда ғана сигнификативтік әлді позициялардағы және сигнификативтік, перцептивтік әлсіз позициялардағы фонеманың вариациялар мен варианттарын анықтауға болады.

Қазақ фонемаларын дихотомиялық классификация тұрғысынан қарастыру

1. XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап тілтанымда әлемдегі сөйлеу дыбыстарының бәрін қамтитын универсалды (эмбебап) классификацияның жаңа әдіс-тәсілдерін табуға мейлінше күш салынып, әрекет жасалды. Бұл мақсатқа жету үшін дыбыстық артикуляциялық және акустикалық классификацияларының талдау жасау әдістері біріктіріліп, одан да басқа жана тиімді жол, әдістер іздестірілді. Мұндай универсалды, эмбебап классификациялық әдістің алғашқысын Р.Якобсон, Г.Фант, М.Халлелер ұсынды [*Jakobson, Fant, Halle, 1955*]. Бұл классификацияның негізінде 12 өзгешелік немесе дифференциалдық айырым белгілер жатыр. Дыбыстардың дифференциалды айырым белгілері әр уақытта

жұптасып келеді, оның бірі – жағымды (+), ал екіншісі – жағымсыз (-) белгілерімен сипатталады. Бұл классификацияның негізінде 12 жұп айырым белгілер жатыр. Олар әлемдегі барлық тілдердің дыбыстарын бейнелеп жазып шығуға жеткілікті, сондықтан да бұл жүйелік процестің өзі мынадай әрекеттерден тұрады: дыбыстардың бәрі алдымен бірінші айырым белгісіне қарай екі топқа бөлінеді: *дауысты-дауысты емес* белгілер. Сондықтан бір топтың мінездемелері, яғни айырым белгілері *дауысты емес* дегендер. Одан кейін жаңағы екі топ тағы да екі топқа жіктеледі, енді олар екінші айырым белгілерге икемделе бөлінеді (ал екінші айырым белгі қызметін *дауыссыз-дауыссыз емес* дегендер атқарады). Бұл талдаудың екінші кезеңінің нәтижесінде *дауысты дыбыстар* тобында екі кіші топ пайда болады: 1) *дауысты* дыбыстар – олар бір мезгілде *дауыссыз* дыбыстардың айырым белгілерін де иеленеді (оларға [r], [l] деген үнді дауыссыздар жатады); 2) *дауысты* дыбыстар – бір мезгілде *дауыссыз емес* дыбыстардың айырым белгілеріне де ие болатындар (оларға жататындар: [a], [o], [e] т.б.).

Нақ сондай болып *дауысты емес*тер де екі топқа бөлінеді: 1) *дауысты емес*тер – бір мезгілде *дауыссыз* дыбыстардың айырым белгілеріне де ие болғандар (олар мыналар: [t], [d], [n], [m], [s], [z] т.б.). 2) *дауысты емес*тер – бір мезгілде *дауыссыз да емес*тер, ондай болатын дыбыс «йот» [j].

Сонымен талдаудың екінші кезеңінде екі, жұп айырым белгілерді пайдалану нәтижесінде төрт топ бойынша дыбыстар пайда болды. Кезекті кезеңде жаңағы төрт топтағы дыбыстар енді үшінші айырым белгілерге қарап, тағы да екі топқа бөлінеді, осы әдіс негізінде, осылайша жұптасып, барлық 12 айырым белгілер біткенше пайдаланыла береді. Осылайша талдаудың әр кезеңінде дыбыстық топтар тапжылмай екіге бөліне беретін болғандықтан, бұл классификацияның өзі дихотомиялық (грек сөзі *διχотомία* – ортасынан екіге бөлу) деген атқа ие болды.

Бұл жіктеудің негізінде сөздердің антоним-синоним ұғымдары жатыр: талдаудың бұл кезеңінде сарапталған әр топтағы сөздер қасындағы, көршілес сөздермен антонимдес болады, ал бұл топтың өз ішіндегі сөздер бір-бірімен синонимдес болады. Сарапталып отырған айырым белгілер дыбыстың спектрінде айқын акустикалық сәйкестігімен ерекшеленіп, артикуляторлық үйлесімін тауып отыр.

Дихотомиялық классификацияның мінездемесі ұзақ уақытқа созылған айтысқа, талқыға әкеліп соқтырды. Дихотомиялық қарсыластағы реалды сөйлеу тілінде барлық дыбыстар бірдей не «былай», не «олай» деп екіге бөліну принципіне жол берілмейді деген. Ал қазіргі уақытта дихотомия туралы айтыстар бітті дегуге болады. Универсалды, дихотомиялық жіктеудің айырым белгілері екі жақты функциямен ерекшеленеді. Бұл екі жақты функцияларда сөйлеу тіліндегі дыбыстардың таза фонетикалық сипаттамасындағы айырым белгілер баспалдақты (градуалды) түсініктемеге ие болады. Онда: «дауысты» - «азырақ дауысты», «одан да азырақ дауысты», тағы сондайлар; «компакты» - «компактырақ» - одан да «компакты», солай кете береді. Бірақ бұл екі жақты функцияда дәл универсалды лингвистикалық классификация үшін жұппен келетін дихотомиялық сипаттама болуы керек. Айырым белгілердің мұндай қолданымдағы сипаттамасына тек қана қорытынды, жинақталған типтік дыбыстар (звукотипы) сәйкес келеді.

Дихотомиялық классификацияның барлық (12) айырым белгілері төмендегідей:

- 1) Дауысты – дауысты емес (вокальность – невокальность);
- 2) Дауыссыз – дауыссыз емес (консонантность – неконсонантность);
- 3) Компакты – диффузды;
- 4) Қауырттылық – қауырттылық емес (напряженность – ненапряжен.);
- 5) Ұяң – катан;
- 6) Мұрын жолды – ауыз жолды;
- 7) Үзілген – үзілмеген (прерванность - непрерывность);
- 8) Кенеттілік – кенеттілік емес (резкость – нерезкость);
- 9) Глоттолизациялы – глоттолизациялы емес;
- 10) Төмен – жоғары;
- 11) Бемольды – бемольды емес;
- 12) Диезді – диезді емес.

Көрсетілген дихотомиялық айырым белгілер дауысты және дауыссыз дыбыстарды бөлмей бір жүйе ретінде қарастырады. Кейбір айырым белгілеріне түсініктеме берейік. Мысалы, **дауысты - дауысты емес** деген айырым белгісін қарастырсақ, дауысты дегенге дауысты дыбыстармен бірге үнді дауыссыз дыбыстар да жатады.

Компакты – диффузды айырым белгілер дауыстылардың ашық – қысаң болып бөлінуіне қатысты.

Ұян – қатаң айырым белгісінің ұян деген ерекшелігі барлық дауыстыларға, үнді дауыссыздарға және кейбір ұян, соның ішінде жуысыңқы (ызың) дауыссыздарға тән.

Мұрын жолды – ауыз жолды айырым белгілер үнді (сонант) дауыссыздардың жұмсақ таңдайдың қалпына қарай жіктеледі.

Жоғары – төмен айырым белгісінің жоғары ерекшелігі тілдің алдыңғы базасымен жасалатын жіңішке дауысты дыбыстар, сонымен қатар тіс және тіл алды дауыссыз дыбыстарды сипаттайды. Бұл жұптың төменгі белгісі тілдің артқы базасымен жасалатын жуан дауыстылар және ерін, тіл арты, тіл ортасы дауыссыздарға сәйкес келеді.

Компакты – диффузды айырым белгілер көбінесе ашық және қысаң дауысты дыбыстарға тән.

Үзілген – үзілмеген айырым белгілер тоғысыңқы (шұғыл) және жуысыңқы (ызың) дауыссыз дыбыстарды сипаттап бере алады.

Кенеттілік – кенеттілік емес айырым белгілердің кенеттілік дегені тек аффрикаттар мен діріл г (р)-ны сипаттайды. Кенеттілік еместерге басқа барлық дыбыстар жатады.

Бемольды – бемольды емес айырым белгілері дауысты және дауыссыз дыбыстардың еріндік және езулік белгілеріне тән.

Диезді – диезді емес айырым белгілер дауысты және дауыссыз дыбыстардың жіңішке және жуан белгілеріне сәйкес келеді.

Осы универсалды дихотомиялық жіктеуге сүйеніп, а дыбысының дихотомиялық акустикалық айырым белгілерін қарастырып көрейік. Дихотомиялық классификацияда таңбаланған айырым белгілері (+) - пен беріледі, ал таңбаланбаған айырым белгілері (-) - қа сәйкес келеді.

а

Дауысты	+
Дауыссыз	-
Жоғары	-
Төмен	+
Компакты	+
Диффузды	-
Бемольды	-
Диезді	-

Үзілген	-
Кенеттілік	-
Ұян	-

Акустикалық айырым белгілер артикуляторлық айырым белгілермен тығыз байланысты екенін көрдік. Бұл классификация бинарлық айырым белгілеріне негізделіп, дыбыстардың акустикалық ерекшеліктерін анықтайды және артикуляторлық сипаттаманы да ескереді. Сонымен, Якобсон, Фант, Халленің универсалды (әмбебап) дихотомиялық жіктеуінің кейбір элементтерін пайдалана отырып, қазақ тілі дыбыс жүйесін сипаттауға болады.

Қазақ тілінде 26 (28) дыбыс дауысты және дауыссыз болып екі үлкен топқа бөлінетіні белгілі. Оның ішінде дауысты – 9 дыбыс-фонема, дауыссыз – 17 (19) дыбыс-фонема бар. Фонемалардың саны олардың әлді позициясында ғана анықталады.

Қазақ тіліне тән дауысты дыбыс жүйесі мына фонемалардан тұрады: а, ә, о, ө, е, и, ү, у, і. Олардың айырым белгілер негізінде мынадай оппозициялар құрайтыны белгілі: ашық/қысаң, жуан/жіңішке, езулік/еріндік. Дыбыстардың бинарлық оппозициялық айырым белгілері төмендегі кестелерде ұсынылған.

Жақтың қатысына қарай оппозициялық айырым белгілер

Дауысты фонемалар	а	ә	о	ө	е	и	ү	у	і
Ашық компакты	+	+	+	+	+	-	-	-	-
Қысаң диффузды	-	-	-	-	+	+	+	+	+

Тілдің қатысына қарай оппозициялық айырым белгілер

Дауысты фонемалар	а	ә	о	ө	е	и	ү	у	і
Жуан диездік емес	+	-	+	-	-	+	-	+	-
Жіңішке диездік	-	+	-	+	+	-	+	-	+

Еріннің қатысына қарай оппозициялық айырым белгілер

Дауысты фонемалар	a	ä	o	ö	e	u	ü	y	i
Езулік бемольды емес	+	+	-	-	+	-	-	+	+
Еріндік бемольды	-	-	+	+	-	+	+	-	-

Қазақ тіліне тән дауыссыз дыбыс жүйесі мына фонемалардан тұрады: **b, g (γ), d, ž, z, j, k (q), l, m, n, ŋ, p, r, s, t, w, š**. Олар сигнификативті әлді позицияда негізінен мынадай оппозициялық айырым белгілерімен сипатталады: ұян/қатан, тоғысыңқы/жуысыңқы, ерін/тіл.

Келесі кестеде дауыссыз фонемалардың сигнификативтік әлді позициядағы үн мен салдырдың қатысына қарай (ұян-қатан) оппозициялық айырым белгілері берілген.

Дауыссыз дыбыстар	b	g (γ)	d	ž	z	j	k (q)	l	m	n	ŋ	p	r	s	t	w	š
ұян	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
қатан	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	+	+	-	+

Төмендегі кестеде дауыссыз фонемалардың сигнификативтік әлді позициядағы айтылу жолына қарай (шұғыл, тоғысыңқы-ызың, жуысыңқы) оппозициялық айырым белгілері берілген.

Дауыссыз дыбыстар	b	g (γ)	d	ž	z	j	k (q)	l	m	n	ŋ	p	r	s	t	w	š
Шұғыл (тоғысыңқы) үзілген	+	+	+	-	-	-	+	-	+	+	+	+	-	-	+	-	-
Ызың (жуысыңқы) үзілмеген	-	-	-	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-	+	-	+	+

Төмендегі кестеде дауыссыз фонемалардың сигнификативтік әлді позициядағы жасалу жолына қарай (ерін-тіл) оппозициялық айырым белгісі берілген.

Дауыссыз дыбыстар	b	g (γ)	d	ž	z	j	k (q)	l	m	n	ŋ	p	r	s	t	w	š
ерін	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	+	-
тіл	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	+	+		+

Келесі кестеде үнді дауыссыз фонемалардың сигнификативтік әлді позициядағы жұмсақ тандайдың қалпына қарай (ауыз жолды және мұрын жолды) оппозициялық айырым белгісі берілген.

Дауыссыз дыбыстар	j	l	m	n	ŋ	r	w
Ауыз жолды	+	+	-	-	-	+	+
Мұрын жолды	-	-	+	+	+	-	-

Сонымен, қазақ тілінің фонологиялық жүйесі өзінің функционалды және акустика-артикуляторлық ерекшеліктерімен сипатталады. Фонема теориясының негізгі ұғымдары қазақ тілі материалында қарастырылды.

Фонологиялық мектептер

Фонология XX ғасырдың бірінші жартысында тіл білімінің жеке саласы ретінде қалыптасқанымен, алғашқы стихиялық фонологиялық сипаттамалар **көне мәдениет орталықтарында** туған, ал фонеманың алғашқы концепциялары XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында пайда болғаны мәлім. Сөз ағымының дискретизация проблемасы ең көне ескерткіштермен қатар өмірге келді.

Дыбыс пен әріптің бөлінуі тілдің дыбыс жүйесінің фонематикалық принципіне негізделген. Олар көне филологиялық зерттеулерде орын алған және тілдің фонетикалық болмысы ретінде лингвистика және лингвистика емес тұрғыдан ажыратылып қарастырылған.

Дыбыс пен әріптің ажыратылуы **көне араб** филологиясында қарастырылған және сол уақыттағы ғылымның үлкен жетістігі

ретінде бағаланған. Араб ғалымдары жеке дыбыстардың артикуляция сипаттамасын жан-жақты және нақты көрсете алған.

Осымен байланысты назар аударатын нәрсе: **көне қытай** филологиясы үлкен жетістіктерімен ерекшеленеді, бірақ «дыбыс», «дыбысталу» иероглифтері қытай тілінің морфосиллабикалық спецификасын көрсетеді және олардың графикалық таңбаларға қатысы жоқ.

Үнді грамматика концепцияларында тұрақты инварианттық бірліктер ажыратылады. Олар бүгінгі күнгі фонема ұғымы мен оның варианттарына сәйкес келеді. Дыбыс бірліктерінің лингвистикалық дискреттілігінің қолданылуы санскриттік жазбаша формасында орын алады. **Көне үнді** тілші ғалымдары санскритті фонология тұрғысынан сипаттаған, ал кейінгі зерттеушілер бұл фонологиялық талдауды негізге алып, оның детальдарын нақтылап зерттеген. Көне үнді грамматикаларында төрт дыбыс белгіленген, оның екеуі дауысты, ал екеуі дауыссыз. Олар дистрибутивтік критерий негізінде түрлі позицияға байланысты екі-екіден жұпталған. Үнді тілшілерінен бөлек **грек ғалымдары** өзінің өзгеше концепциясын ұсынған, олардың пікірлері бойынша, тілде дискреттік бірліктердің саны әліпби әріптеріне сәйкес келіп, жеке дыбыс жүйесін құрайды. Әріп талдауының фонематикалық схемасының ең қарапайым түрін грек оқымыстысы Аристотельдің еңбектерінен табуға болады. Оның айтуынша, сөз бөлшектенбейтін дыбыстардан құралса, ал буындар мазмұны болмауымен ерекшеленеді.

Әріппен аталатын дыбыстардың мағына ажыратушы қызметі туралы мәліметтерді Исландияда XII ғасырдың ортасында жазылған белгісіз автордың алғашқы грамматикалық трактаттарынан кездестіруге болады. Мұрынды-ауыз және ұзын-қысқа дауыстылардың ерекшеліктері диакритикалық белгілер арқылы ажыратылады. Дауыссыздар ұзын және қысқа болып бөлінеді. Сонымен, көне **исландия тілінің** вокализм мен консонантизм жүйесінде ұзын және қысқа дыбыстардың функционалды қызметі ажыратылғандығы байқалады.

Көне тілтанымдық еңбектердің авторлары әліпбиді құруда фонеманы дыбыстан ажыратып қарастырғаны байқалады. Әріп таңбалаудың негізінде болатын лингвистикалық ақиқатты олар материалдық ақиқаттан бөліп алған.

Тілдің даму барысында байқалатын өзгерістер жазу тілінде белгіленбеген. Жазу тілі қалыптасқан елдердегі әр кезеңде өтетін

орфографиялық реформалар тілдің сол уақыттағы фонемалық құрамын жаңа әліпби арқылы көрсетуді көздеген. Жазу реформасын дайындауда лингвистикалық талдаулар негізге алынған. Сондай-ақ фонемалардың релеванттық сипаттамалары фонематикалық өзгерістеріне сүйенеді. Фонемалардың сегментация мен идентификациясы қазіргі фонологияда ана тілінің орфографиясымен байланыстылығын көрсетеді.

Енді фонологиялық мектептердің негізгі ұстанымдарымен танысайық.

Қазан ғылыми мектебінің фонемаға байланысты негізгі мәселелерінің бірі – ол фонеманың лингвистикалық маңызы мен материалдық маңызының өзара қатысы деуге болады. Фонеманың материалдық субстанциясы мен оның лингвистикалық болмысының айырмасы туралы алғашқы эксплициттік пікірді Бодуэн де Куртенэнің еңбектерінде кездестіреміз. Ол дыбысты фонация немесе ауызекі айтылатын бірлік ретінде тілдік, яғни лингвистикалық бірліктен мүлдем бөліп алып, оны дыбыстың психологиялық эквиваленті деп санаған. Бодуэннің бұл дыбыспен фонеманы бөліп алып, бір синтагматикалық бірліктің екі параллельдік (физиологиялық және психологиялық) даму кезеңі ретінде қарауының ең маңызды сәті оның дыбысты үздіксіз өзгеріп тұратын, ал фонеманы өзгермейтін, тұрақты құбылыс ретінде беруі. Фонологияның жүйелік құрылымының бірінші факторы дыбыстардың сөздегі орны, яғни позициясы және дыбыстың лингвистикалық мағынасының бір-біріне қарсы қойылуы, лингвистикалық оппозиция.

Сонымен, «психология-физиология» антиномиясын «тұрақты, өзгермейтін - өзгеріп тұратын» дейтін «фонетикалық лингвистикалық – фонетикалық лингвистикалық емес» дихотомиясы үшін психологиялық негіз жасаған Бодуэннің өзі үшін фонема дыбыстық сөйлеу тіліндегі үздіксіз әрекетімен салыстырғанда қандай да бір өзгермейтін статистикалық құбылыс. Мұны қазіргі кездегі лингвистикадағы тіл мен сөйлеу сөз (язык и речь) арасындағы өзгешелікпен, яғни тұрақты статистикалық болмыспен динамикалық болмыстың арасындағы айырмашылықпен барабар құбылыс деуге болады деп білеміз.

Прагалық структурализм мектебі XX ғасырдың 20-30 - жылдарында туып қалыптасқан. Бұл мектептің концепциялары лин-

лингвистика ғылымындағы түрлі бағыттардың структуралық және структуралық емес ағымдарына жан-жақты зор ықпал етті. Прага структурализм мектебінде ең алдымен парадигматикалық оппозиция әдістері басшылыққа алынды. Бұл мектеп фонема қасиеттерін анықтауға, фонеманың қағида-ережелерін айқындауға, мазмұн ажыратушы оппозициялардың логикалық классификациясын көрсетуге, фонологиялық дыбыс ажыратушы қарама-қарсылықтарды бір жүйеге келтіруге, фонема мен аллофондардың функцияларын зерттеу іліміне, бейтараптану (нейтрализация) және архифонема теориясына негізделген. Сондай-ақ Прага лингвистикалық мектебінің ғалымдары фонологияның жүйелілік оппозицияның, корреляцияның, нейтрализацияның және басқа да фундаменталды ұғымдарын одан ары қарай түсіндіріп, фонология іліміне айқын сипаттама берген.

Прага мектебінің қабырғасын қалаған, оның басты өкілі Н.С. Трубецкойдың ғылыми табысы елеулі болды. Жалпы фонология ілімінің негізін салған Н.С. Трубецкой қазіргі уақытқа дейін маңызын жоғалтпаған «Фонология негіздері» деген үлкен еңбек жазды. Ғалым еңбегінде фонологиялық зерттеулердің әдіснамасының шеңбері жан-жақты айқындалып, осы күрделі теориялық проблема алғаш рет өзекті мәселе ретінде қойылды. Көлемді де бай Еуропа, Азия, Африка тілдерінің фактілік деректері зерттелді. Н.С. Трубецкой фонеманың негізгі мәнін көрсетуде, ең алдымен оның мағына ажыратушы қасиетін алға тартады. Фонема тілдің ең шағын фонологиялық бірлігі ретінде танылып, оппозиция теориясы ұсынылды. Фонологиялық оппозициялардың классификациялану негіздері төмендегідей берілді: 1) Белгіленген оппозицияның барлық оппозиция жүйесіне қатысты болуы. 2) Оппозиция мүшелерінің өзара қарым-қатынасы. 3) Олардың мазмұн ажыратушы күшінің көлемі. 4) Архифонема деген ұғым енгізілді (екі фонеманың бейтараптану позициясындағы мазмұн ажыратушы жиынтық). Н.С. Трубецкойдың фонологиялық ілімін прагалық лингвистикалық мектептің басқа да өкілдері дамытты, нақты айтқанда, Р.О. Якобсонның дихотомиялық фонологияға арналған еңбектерінде көрінді. Якобсонның фонеманы артикуляциялық жағынан емес, акустикалық тұрғыдан қарастыруы оның Трубецкойдан ерекшелігін көрсетті. Прагалық лингвистикалық мектептің өкілдері тарихи фонологияның жалпы принциптерін де зерттеген. Олар фонологиялық мәселелерге шетелдік, халықаралық

ғалымдардың назарын аударып, фонологияға байланысты қызығушылығын қозғап, 1930 жылы халықаралық конференция өткізді. Онда белгілі ғалымдар (Ельмслев, Халле, Блумфильд) қатысты.

Америкалық структурализм мектебі (дескриптивтік лингвистика) XX ғасырдың 40–50-жылдарында Блумфильд, Суодеш, Пайк, Хокетт еңбектерінде өрбіді. Дескриптивтік мектептің өкілдері фонемиканы фонологиядан бөліп алады. Олардың пікірінше, фонология фонемалардың функционалды жағын қарастырса, фонемика олардың тек топтастырылуын, классификациясын, инвентаризациясын зерттейді. Фонема сөз мағынасын түрлендіруші функционалды дыбыс ретінде түсіндіріледі. Дегенмен, америкалық структурализмдегі фонологиялық талдаудың мазмұндық қатынастарын ескерсек, ол таза синтагматикаға негізделеді, басқаша айтқанда, фонема дыбыс ретінде танылып, синтагматика аясында ғана қарастырылады. Себебі тілдің материясы мазмұннан айырылып, формалды сипаттаудың қажеттілігі алға тартылады. Сөйлеу процесінің мағынамен байланыстылығы онша ескерілмейді. Сондықтан олардың ілімінде фонема мен дыбыс түбегейлі ажыратылмайды. Дескриптивтік ілімнің ерекшелігі, олар фонема мен дыбысты бөлмей бірге алып, олардың функционалды қасиетін материалдық қасиеттерінен ажыратпайды. Бұл мектептің іліміне байланысты бірнеше сұрақ туады: фонема синтагматикалық бірлік пе, әлде парадигматикалық бірлік пе? Фонеманың аллофонға қатысы қандай? Фонеманың фонологиялық мәні, сонымен бірге аллофонның тілдік фонологиялық жүйесіндегі рөлі неде?

Америкалық структурализм мектебінің фонологиялық жетістіктері ретінде төмендегілерді айтуға болады: субституция әдісі, компоненттік талдау, тікелей құрамдық талдау (анализ по непосредственно составляющим).

Копенгагендік структурализм мектебі (глоссематика) XX ғасырдың 40-жылдарында Луи Ельмслевтің еңбектерінде көрініс тапқан. Бұл мектеп өкілдері гректің «глосса» (тіл) деген сөзі негізінде «глоссематиктер» деп аталды. Олар «фонология» терминімен бірге «фонематика» деген терминді де қолданады. Фонематика Ельмслевтің айтуынша, фонеманы тілдік элементтер ретінде қарастырады. Копенгагендік структурализм глоссематикасы бойынша, лингвистикалық талдау мәтіннен басталып,

дедуктивтік (жалпыдан жалқыға қарай) тәсіл арқылы мәтіннің бөлшектеріне өтеді де әрі қарай бөлшектенбейтін элементтер «кенема» деген фонемаға бара-бар элементтермен бітеді. Олардың түсіндіруінше, глоссематикалық талдау - мәтін элементтерінің, «фигураларының» өзара формалдық қатынастарын ғана анықтап, мағыналық байланыстарын есепке алмау. «Кенема» деген глоссематикалық термин «фонема» деген белгілі терминге жартылай ғана сәйкес келеді. Себебі фонема материалдық субстанция болса, ал «кенема» деген одан тыс болып, тек глоссематикалық фигура дегендердің өзара қатынастарын ғана көрсетеді. Ал кенемаға материалдық субстанция үстелсе ғана ол «фонеманема» делінеді. Жалпы алғанда, глоссематиктер тіл элементтерін талдағанда оның құрылымдық формаларына ғана мән береді және тілдің құрылымын таза қарым-қатынастардың схемасы, кестесі деп түсінеді.

Генеративтік фонология трансформациялық грамматика аясында Н.Хомскийдің еңбектерінде XX ғасырдың 60-жылдарында туып қалыптасты. Генеративистердің жалпы тіл жүйесіндегі фонологиялық компоненті синтаксиспен тығыз байланысты. Генеративтік фонологияның басты қағидалары лингвистикалық талдаудың синтаксистік құрамын алға тартады, басқаша айтқанда, фонематикалық құрылымды түзуде сөйлемнен бастап, морфемаға ауысып, содан кейін барып фонемаға көшеді. Генеративтік фонология трансформациялық грамматикадан алынып, синтаксистік құрылымның тереңінен адамның санасында сақталатын тілдік ақиқат пен шындыққа сәйкес келеді.

Генеративтік фонология бойынша, фонология мен фонетиканың дихотомиясында тереңдік (глубинность) және тайыздық (поверхность) деген ұғымдар алға шығады. Соның нәтижесінде тереңде жататын фонологиялық құрылымның ерекшелігі ретінде фонемалар адам санасында сақталғандықтан көрінбейді. Адам санасында жатқан фонологиялық құрылымдар жарыққа шығып көріну үшін, яғни конкретті дыбыстарға айналу үшін олар ерекше трансформациялық қағидаларға түсіп, солар арқылы ғана көрініс табуы қажет.

Мәскеу фонологиялық мектебі (МФМ) XX ғасырдың 20-жылдарының аяғында пайда болған. Бұл мектептің қабырғасын қалаушылар Р.И. Аванесов, П.С. Кузнецов, А.А. Реформатский,

В.Н. Сидоровтар И.А. Бодуэн де Куртенэ мен Н.Ф. Яковлевтің идеяларын басшылыққа алған. МФМ өкілдері фонеманы морфологиялық тұрғыдан қарастырады. Түрлі дыбыстарды бір фонемаға жатқызу үшін дыбыстар үстеме бөліну жағдайында болып, фонетикалық позицияларға байланысты морфеманың бір жерінде орнығуы керек. Фонемада екі функция болады: перцептивтік – тілдің мазмұнды бірліктерінің сөз және морфеманың мағынасын ұқсастыруы және сигнификативтік – оларды ажыратуы. Морфологиялық критерийдің қолданылуы фонеманың перцептивтік функциясына негізделеді: ол сөйлеушілердің сөздерді және морфемаларды тануы, ұқсатуы. Сонымен қатар әр контексте қолданылатын морфемалардың көрініс табуы фонемалық құрылымға негізделеді. Сигнификативтік функцияның морфологиялық критерийге негізделуі позициялық түрленіп тұрған дыбыстарды бір фонемаға жатқызуға болатындығында жатыр. МФМ өкілдері фонемалық позиция теориясын жете зерттеп, сөйлемде фонемалардың көрінісі мен қолданылуын анықтаған. Позициялар әлді және әлсіз болуы мүмкін. Әлді позицияда фонемалар өздерінің қызметін толық аңғартады да, әлсіз позицияда олардың қызметі бәсеңдейді. МФМ өкілдері гиперфонема деген ұғымды енгізген. Оған әлді позицияда кездеспейтін, тексерілмейтін фонемалар жатады. Мысалы: *c<o>бака*, *к<o>рова* деген сөздердегі *<a/o>* гиперфонема болып табылады. МФМ идеялары орфография, графика, алфавит, тарихи фонетика, транскрипцияларда орын алады. Фонемалардың позицияға байланысты түрленуі, олардың варианттарға жатуы және жоғары деңгейдегі мазмұндық бірліктерде көрініс табуы – тек фонологияда ғана емес, сөзжасамда, морфологияда, лексикада, синтаксисте, поэтикада қолданылады.

Ленинград фонологиялық мектебінің (ЛФМ) ғылыми негізін салған Л.В.Щерба және оның шәкірттері С.И.Бернштейн, Л.Р.Зиндер, М.И.Матусевич, Л.В.Бондарко. Ленинград фонологтары әлсіз позициядағы фонемалардың модификациялануын фонемалардың алмасуы деп есептейді. Сондықтан орыс тіліндегі фонемалардың саны ЛФМ-бі бойынша көбірек. МФМ-бі бойынша дауысты фонемалардың саны 5 болса ([ы] дыбысы <и> фонемасының вариациясы), ал Ленинград фонологтары [ы]-ны фонема жүйесіне қосып, дауысты фонемалардың санын

6-ға жеткізеді. Дауыссыз фонемалардың саны ЛФМ-бі бойынша 3 фонемаға көбірек, себебі Ленинград фонологтары тіл арты <г>, <к>, <х> дауыссыздарының жіңішке вариацияларын жеке фонемаларға жатқызады.

Сондай-ақ *žassa* [žassa], *qobyžsy* [qobyššy], *köžžasy* [köžžasy] деген сөздердегі <ž> фонемасының [s], [š], [ž] варианттарын ЛФМ-нің принциптерін ұстанатын қазақ тілшілері жеке фонемалар деп есептейді де, ал олардың әртүрлі айтылуын дербес фонемалардың алмасуы деп біледі. Сонда *ža<ž>u* деген сөзде бір фонема, ал [žassa], [saq] деген сөздерде басқа бір фонема, *qoby<ž>dy* деген сөзде бір фонема, [qobyssy], [šal] деген сөздерде екінші фонема және [köžžasy] мен [žaz] деген сөздерде бір фонема *kö<ž>di* деген сөзде басқа бір фонема деп есептейді. Орыс тіліндегі *во<д>* [vot] (ілік септігі, көптік жалғау) деген сөздердегі [т] дыбысы *во<т>* [vot] (мынау) деген сөздегі [т] дыбысымен дербес фонеманы құрайды да, ал *во<д>a* деген сөздегі <д> фонемасының орны бөлек.

Міне, МФМ-нің және ЛФМ-нің ұстанатын негізгі теориялық принциптерінің айырмашылықтары осында. Қазақ тіл білімінде Ә.Жүнісбеков ЛФМ-нің өкілі ретінде әлсіз позициядағы фонемалардың варианттарын жеке фонемалардың алмасуы деп біледі. Сонымен, әлсіз позицияны есепке алмай, әлді позициядағы 17 дауыссыз фонемалардың 66 үндесім дыбыстар құрамын көрсетеді. Сондықтан 66 дауыссыздарға 9 дауыстыны қосқанда 75 дыбыс болып шығады. Н.Уәлиевтің шәкірті З.Баданбекқызы МФМ-нің өкілі ретінде әлсіз позициядағы вариант, вариацияларды есептегенде, 26 фонеманың дыбыс қоры 150 айтылым бірліктерінен тұрады дейді. Сөйтіп, МФМ және ЛФМ-нің өкілдерінің бәрі фонемаларды өзінің реңктерінде өмір сүреді және адамның жадында болатын дыбыстың бейнесі – инвариант, негізгі реңк ретінде сақталып, аллофон, оттенок, вариант, вариацияларда көрініс табады.

Мәскеу және Ленинград фонологиялық мектептерінің ұстанымдары ортақ идеяларға негізделген. Айталық, фонеманың социалдық табиғаты, фонетика мен фонологияның байланысы, тілдік бірлік ретінде фонеманың функционалды қасиеті, әрбір тілдің өзіндік фонемалық жүйесі, оның тарихи өзгеріп тұратындығы т.б. Көтерілген мәселелердің бәрі екі мектептің де жалпы принциптеріне жатады. Бұл фонологиялық екі мектептің ұстанатын идеялары әмбебапты болып, түрлі тілдердің материалында дәлелденіп келеді.

ДИАХРОНДЫҚ ФОНОЛОГИЯНЫҢ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАРЫ

Ғасырлар өткен сайын тіл жүйесінде бірсыпыра өзгерістер байқалады. Сөз бен морфемалардың құрамындағы өзгерістер (бір фонеманың орнына басқасын қолдану) жиірек ұшырайды. Ал дыбыс жүйесі ғасырлар түгіл мыңжылдарда да өзінің қалпын сақтайды. Фонологиялық жүйелердің қайта құру (реконструкция) үдерісінің нәтижесі ұзақ мерзім уақытында көрінеді. Алайда кейбір кейдейсоқ әсерлермен байланысты өзгерістер болса, олар фонетикалық заңдылықтарға қосылып отырады. Тіл тарихында кездескен дыбыс өзгерістері туыстас тілдердегі көне ескерткіштердің әр кезеңінен алынып, бір-бірімен салыстырылып қарастырылады.

Түркі тілдерін салыстырмалы-тарихи зерттеуде бірінші болған полиглот көп тіл білетін, энциклопедист-ғалым Махмут Қашқари. Ол өз еңбегінің материалдарын өзі елді жаяу аралап жүріп жинаған. «Елмен сөйлесу үшін ғалым біраз тілдерді үйреніп алған. Елдің адамдары менің олардың тілін білетінімді көріп, ашылып, менің сұрақтарыма жауап беріп, білетін мақал-мәтелдерін, басқа да қызық әңгімелерін іркілмей айтатын болды» дейді. Ол өзінің «Дивани лұғат ат-түрк» деген түркі тілдерінің сөздігіне арнаған еңбегін ХІ ғасырда жазып шыққан. М.Қашқари жалпы түркі халықтары 20 шақты тайпадан тұрады және ол тайпалардың біреуі қыпшақ қауымы дейді. Қыпшақ тайпасының құрамына сіңісіп кеткен адамды «қыпшақланды» депті. М.Қашқари өз сөздігінде ата-тегі бір туысқан тілдерден алынған сөздердің генетикалық жақындықтарын және түркі халықтарының туыстығын білдіретін белгілі дыбыстардың алмасуын салыстырмалы түрде береді. Туысқан деп қыпшақтарға хақан түркілері – ұйғыр тілділерді, қыпшақ, оғыз тілдерінің тағы да соларға туыстығы бар тілдердің сөздерін жинап салыстырады. Оларға жақын туысқан деп қырғыз, оғыз, тухса, яғма, чығыл, чарук, татар, башқұрт т.б. келтіреді. Түркі тілдерінің ішіндегі ең оңайы оғыз тілі дейді. Әдеби тілі деп М.Қашқари ұйғыр тілін, яғни оның айтуынша, ол хақан түріктерінің тілі. Туысқан тілдерді жіктеудегі олардың жақындығын да, айырмашылығын да көрсететін белгісі деп бірінің орнына бірі жүретін төмендегі дыбыстарды келтіреді.

М.Кашкаридің түркі тайпаларының тіліндегі дыбыстық алмасулар туралы пікірлері бүгінгі түркі тілдерін зерттеуде, фонетикалық заңдылықтарды түсіндіруде атқаратын рөлі ерекше. Оның айтуынша, сөздегі [t] дыбысты оғыздар [d]-ға айналдырады, сондықтан түйені *tevej* десе, оғыздар *devej* дейді. Қыпшақтар тесікті *öt* десе, оғыздар *öd* дейді. Кейбір есім сөздерде қыпшақтар [č] (ч) дыбысын түсіріп айтады: *čumčuk* – *čumuk* (көк қарға). Сөздің қай позициясында келсе де қыпшақтар [γ] дыбысын түсіріп айтады: *tamyaq* – *tama*, *bušyan* – *bušan* (ішек-қарын). М.Кашкаридың пікірі бойынша, сөйлеуге қолайсыз қосақталған дыбыстарды қысқартып тастау керек. Мысалы: үккіні үкі деп бір дыбысты қалдырып тастайды. Қазақтың *batyr* деген сөзі ескі түркі тіліндегі *bahadur* деген сөзден өзгеріп, қысқарып келген. Қыпшақ тілдерінде мынадай дыбыс алмасулар кездеседі: [j] || [z] – қарын *tozdy* – қарын *tojdy*; *qazyn* || *qajyn* (ағаш); [j] || [ž] – *joq* || *žoq*; [b] || [m] – *ben* || *men*. Қыпшақ тілдеріндегі [q] дыбысы оғыз тілдерінде [g] дыбысына сәйкес келеді: *qap-qara*, *gap-gara*, *qaraul-garavul*, *qarayaš-garagatš*, *qaryndas-garyndaš*, *qatty-gatty*, *kezek-gezek*, *kerek-gerek* т.б.

Фонетикалық құбылыстар фонологиялық жүйеге терен әсер ететіні белгілі. Соның нәтижесінде фонемалардың саны өзгеріп, не көбейіп, не азайып тұрады. Тілдің дыбыс жүйесінде бір фонемадан екі фонема бөлінеді, екі фонема бір фонемаға айналады, фонемалық тіркес монофтонгизацияның арқасында монофонемаға ауысады. Бір фонеманың екіге бөлінуі – фонема аллофондарының фонологизациялануымен байланысты. Басқаша айтқанда аллофондардың айырмашылығы фонеманың қасиетін алып, оның айырым белгілерінің негізінде фонологиялық оппозиция құрап, бір-біріне қарама-қарсы қойылады. Бұл үдерістің бірнеше фонемаға қатысы болса, фонологиялық корреляция орын алады.

Түбі бір түркі тілдерінің сегментті және суперсегментті фонологиясында айырмашылықтарынан гөрі ұқсастықтары көп. Олардың даму, қалыптасу заңдылықтары да ортақ, сондықтан қазіргі қазақ тілі фонологиялық жүйесінің даму жолдарын туыс түркі тілдерінен бөлек қарастыруға болмайды. Фонология тіл білімінің негізгі саласы, оның базасы болғандықтан, тіл білімінің басты ұғымдары: қарама-қарсы қою (оппозиция) теориясы, айырым белгілер теориясы, корреляция теориясы, инвариант-вариант

теориясы, компоненттік анализ т.б. фонологиядан тараған. Түркі фонологиясының жалпы құбылыстарын, ортақ заңдылықтарын, толық концепциясын білу үшін тарихи ізденістер жүргізу қажет. Тілдің дыбыстық үздіксіз өзгерістерінің заңдылықтарын ашу үшін және оның адамның еңбегінің, қоғамдық үздіксіз эрекетінің нәтижесіне тығыз байланыстылығын айқындау үшін оның фонематикалық құрылымының дамуын зерттеу маңызды болып табылады.

Қазақ және түркі тілдеріндегі дыбыстық өзгерістер тілдің жалғамалық құрылысымен, үндестік заңы, дыбыстардың дивергенция мен конвергенция, фонологизация тағы басқа да дыбыстық құбылыстарымен қарастырылуы тиіс. Құнды нәтижелерге жету үшін туыстас түркі тілдерінің генеологиялық классификациясының негізінде олардың фонологиялық жүйелерін синхрондық және диахрондық аспектіде зерттеу керек. Салыстырмалы тарихи және типологиялық әдістердің негізінде туыстас түркі тілдерінің жақындық дәрежесі мен айырмашылықтары, ортақ белгілері мен айырым белгілері анықталады.

Ең алдымен түркі тілдерінің генеологиялық жақындығы ескеріліп, қазақ тілінің фонологиялық жүйесі қыпшақ тобына кіретін қарақалпақ, татар, башқұрт тілдерінің фонема жүйелерімен қатар зерттелгенде, фонема теориясының түркі тілдеріндегі көрінісі, фонемалардың бір-бірімен тіркесуі, сөз бен морфемалардың құрамына енуі, олардың үйлесуі мен реттелуі анықталады. Вокализм мен консонантизм жүйелеріне енетін фонемалардың айырым белгілері түркі тілдерінің материалында салыстырмалы түрде қарастырылғанда, туыстас түркі тілдерінің фонологиялық жүйелерін бір-бірімен салыстырудың негізінде, олардың ұқсастығы мен ерекшеліктері анықталады, соның нәтижесінде фонетикалық жүйелердің тарихи даму кезеңдері белгіленіп, фонемалардың пайда болу және қалыптасу жолдары сипатталады. Фонемалардың позицияға байланысты ажыратылуы олардың айырым белгілеріне негізделген. Оппозиция құрайтын фонемалардың біргеліктігі олардың синонимиясында көрінеді. Кейбір ерекшеліктер фонологиялық оппозициясының негізін қаласа, олардың қарсы өзгешеліктері антонимия негізін құрайды.

Сонымен, туыстас түркі тілдерінің вокализм мен консонантизм жүйелерін бір-бірімен салыстырыла отырып, олардың ұқсастығы мен ерекшеліктері анықталады және соның нәтижесінде

фонетикалық жүйелердің тарихи даму кезеңдерін белгілеуге болады. Туыстас тілдердің фонетика-фонологиялық заңдылықтарын, құбылыстарын анықтау үшін жазба ескерткіштерімен бірге олардың синхрондық кезеңі де зерттелуі тиіс. Фонемалар морфемалардың, сөздердің, грамматикалық тұлғалардың материалдық негізі болып саналатынын ескеріп, түркі тілдерінің фонетика-фонологиялық процестерін, құбылыстарын сипаттап, тіл білімінің әлі қарастырылмаған күрделі проблемаларымен шұғылдануға болады. Тарихи фонология, тарихи грамматика, лексикология, этимология мәселелерімен айналысуға жол ашылады.

Түркі тілдерінің фонологиялық құрылымын тарихи-салыстырмалы, типологиялық зерттеу ең алғаш В.Радловтың, оның шәкірттерінің – Москва, Ленинградтағы В.А. Богородицкий, Н.К. Дмитриев, А.М. Щербактардың еңбектерінен басталған. Түркі тілдерінің фонологиясын оның сөздерінің агглютинативтік құрылымымен байланыстыра зерттелуі керектігін И.А. Бодуэн де Куртенэ мен Е.Д. Поливановтар өз еңбектерінде айтады және фонологияның жүйелік құрылымының, ярустарын, фонеманың ол жүйедегі орнын анықтау қолға алынады.

Қазақ тілі тарихи фонетикасының дыбыс құбылыстарын анықтау үшін ең алдымен туыстас түркі тілдерінің және қосымша туыстас емес тілдердің материалдарын ұқыптылықпен қарастыру керек. Түркі тілдерін зерттеген салыстырмалы-тарихи әдістің негізгі шарты оны сол тілде сөйлеушілердің өмірі мен тарихи дамуына байланыстыра қарастыру. Салыстырмалы-тарихи әдістің басқа әдістерден тағы бір артықшылығы оның генеологиялық не тарихи туыстығы бар тілдердің материалдарын салыстыруы. Түркі халықтары туралы алғашқы деректер біздің заманнан бұрынғы III ғасырларда басталып, біздің заманның XI-XV-XVII ғасырларында орныға бастаған. Ертедегі түркі тайпаларының тілінің дамуы, өзгеруі ол тілдерде сөйлейтін топтардың тарихымен байланысты болса, ол тайпалар туыс түркі тілінде сөйлемейтін бөтен тайпалармен де араласуы, қатынасуы мүмкін, кейін олардан ажырауы мүмкін.

Ғалымдар түркі тілдерін зерттеуде екі түрлі әдіс – индуктивтік және дедуктивтік әдістерді қатар қолданудың нәтижелі болатынын байқаған. Сондықтан индуктивтік, яғни туысқан түркі тілдерінен мұқиятпен жиналған деректерін сараптан өткізіп, ол материалдарды дедуктивтік әдіс, яғни синтез арқылы өткізіп, жаңағы тілдік

деректердің дамуының бағытын, бет алысын аңдап байқаған. Демек, салыстырмалы-тарихи әдіс туыстық қарым-қатынасы бар бір топ, бір семья құрамына енетін тілдердің материалдарына негізделгенде нәтиже беретіндігіне көздері жеткен.

Тілдерді салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы зерттеуде оның міндетті түрде орындалатын шарттары болған. Олар тілдердің туыстық жақындығының хронологиясын сақтау керек, ең жақын тілдерден сатылап, алыстап, ертедегі тілдерге қарай жылжып, шартты түрде ол тілде сөйлеушілердің тарихи дамуымен, олардың кейде жақындарымен, кейде өзгелермен араласу, айырылысу процестерін түсініп, оны да ескеру сияқты жағдайлармен санасуға тура келген.

Түркі тілдеріндегі фонологиялық жүйелердің дамуы мен қалыптасуының себептері, сондай-ақ фонемалардың интеграция мен дифференциация процестері, дыбыстардың дербес фонемаларға ауысу жолдарын, диахрондық фонология тұрғысынан қарастырғанда құнды нәтижелерге жетуге болады. Барлық тілдерге тән жалпы фонологияның әмбебап құбылыстарын, дивергенция-конвергенция үдерістерін, түркі тілдерінде көрінетін үндестік заңымен, тілдің жалғамалы қасиетін қыпшақ, оғыз, қарлұқ топтарына кіретін тілдердің материалы бойынша сипаттауға болады. XX ғасырдың 30-жылдарында диахрондық фонология пайда болды. Оның фонологиялық принциптері тарихи фонетикада жүйелі талдау тұрғысынан қарастырылды. Диахрондық фонологияның дамуына Р.Якобсонның, Е.Д. Поливановтың және А.Мартиненің жұмыстары ықпалын тигізді. Диахрондық фонология салыстырмалы-тарихи тіл білімінің фонетикалық құбылыстар концепциясына сүйене отырып дамыған. Оның нәтижелері классикалық фонетикалық заңдылықтардың құбылыстары мен процестеріне негізделген. 1818 жылы дат тілшісі Расмуск Раск дыбыс өзгерістерінің құбылыстарын зерттеп, сипаттап берген болатын. Расктың бұл сипаттаған дыбыс құбылыстары кейін дауыссыздардың *алға ілгерілеу заңы* деп аталды. Ал неміс тілшісі Якоб Гримм герман тілдерінің материалдарына негізделген Расктың дауыссыздардың алға ілгерілеу үрдісі туралы қағидасын құптай отырып, ежелгі шұғыл [вһ, dһ, gh]-лар герман [в, d, g]-сына ауысқанын және [р, t, k]-лер [f, th, h]-ларға ауысқанын көрсетіп дәлелдейді. Кез келген тілдің қазіргі тарихы Раск -Гриммның фонетикалық заңдылығына сүйенеді деген болжам бар. Себебі

дыбыс құбылыстарының тұрақты жүйелілігі мен олардың өзгеруі сол тілдердегі сөздердің дыбыстарының орнының өзгеруіне тәуелді болатын сияқты.

1820 жылы А.Х. Востоков славян тілдерінің дыбыстарына арналған мақаласын жариялады. Бұл жұмыста мұрынды дауыстылары сакталған поляк тілінің түбірлері мен грамматикалық формалары ескі славян тілдеріндегі фактілермен салыстырыла қарастырылған. Ескі славян тілдеріне сипаттама бере отырып, олардағы көмескіленген, әлсіреген мұрынды, үлкен және кішкене юс деп аталатын дыбыстарының маңызын түсіндіреді. Сонымен байланысты тіл арты [г, к, х] дауыссыздары тіл алды дауыстыларымен қолданбайтыны және аффрикаттардың да тіл арты дауыстыларымен үйлеспейтіні дәлелденеді. Востоковтың реконструкция әдісі жазба ескерткіштерде сакталмаған ескі дыбыстар туралы пайымдамалары кейіннен әлемдік тіл біліміне ықпалын тигізген.

Қазіргі қазақ тіл білімі тұрғысынан қарасак, <q>, <y> дауыссыз фонемаларының [k], [g] варианттары тілдің кейін қарай тартылуы арқылы жасалған жуан дауыстылармен бірге қолданбайтынын көреміз. Сингармонизм заңы бойынша, <q>, <y>-лар ғана тіл арты дауыстыларымен қолданылады. Қазақ тілінде Ахмет Байтұрсыновтың [k], [g] жіңішке дыбыстармен келген сөздердің бірыңғай жіңішке айту керектігін көрсететін *дәйекші* деген таңбаны қолданғаны бекер емес.

XIX ғасырдың аяғында пайда болған аспапты фонетиканың алғашқы жетістіктері фонологияның тууына себепші болды. Әртүрлі вариантта іске асырылатын дербес бірлік ретінде фонема деген ұғым туды. Фонеманың мазмұны фонетика жүйесіндегі алатын орны мен атқаратын рөлі басқа тіл элементтеріне қатыстылығымен айқындалады. XIX ғасырдың тарихи фонетикасы жеке дыбыстардың өзгеруін сипаттаумен ғана шектелген. Тарихи фонетиканың орнына келген диахрондық фонология әр дыбыстың өзгеру құбылыстарын бөлек-бөлек алмай, оларды басқа дыбыстармен байланыстыра отырып, олардың бүкіл фонетикалық жүйесін бірге зерттеген. Фонологтардың назарларында фонологияның ең өзегі тілдің жүйелілігі мен оның бір тілдің белгілі бір уақыттағы жағдайымен байланыстылығы.

Диахрондық фонологияның басты ұстанымы тілді зерттеуде дыбыстардың өзгерісін жүйелілік, салыстырмалы, ішкі се-

беп-салдар, құрылымдық факторларға негізделген. Сондай-ақ зерттеушілердің назарын сыртқы белгілерден, яғни жеке-жеке дыбыстардың өзгеруінен, дамуынан олардың бүкіл жүйенің ішінде, басқа элементтермен тығыз себеп-салдар байланысында, өзара динамикалық әрекеттікті, құрылымдық, комплекстік диахронияны енгізу аясына аударады. Тілдің барлық объектілерін өзара себеп-салдар арқылы байланысты бір жүйе ішінде қарастырып, әр уақытта олардың өзгеруінің эволюциясының ішкі қозғаушысын, оның себебін ашуға тырысады. Фонологиялық жүйенің эволюциясы жайындағы ғылым – тарихи ғылым. Эволюция процесіне түсетін кез келген объектінің күмәнсіз шарты – ол бұлжымайтын, тоқтамай алға жылжитын қозғалыста болатын уақыт. Ол уақыт жалпыға ортақ әлемдік өзгерістің, өсудің қозғаушысы; кез келген объектінің өсіп-өзгеріп, бір жағдайдан екінші жағдайға көшуінің, яғни оның эволюциясының серігі, себеп-салдары. Негізінде диахрондық фонологияның мақсаты дыбыстардың фонема деңгейіне дейін көтерілген жолы мен даму кезеңдерін анықтап, фонетикалық жүйелердің даму себептерін түсіндіру болып табылады, басқаша айтқанда, дыбысты бүтін жүйемен бірге, сол жүйенің ішіндегі эволюциялық құбылысқа ортақ, соның бір бөлінбейтін элементі ретінде қарастыруы. Сондай-ақ тілдегі өзгерістер фонологиялық жүйелердің бір-біріне байланысты элементтерінің жиынтығы ретінде зерттелуі керек.

Демек, диахрондық фонологияның негізгі ұстанымдары жүйелілікпен, тарихи себеп-салдарды түсіндіруімен ерекшеленеді және дыбыстардың қалыптасу жолын бірнеше кезең аралығында қарастырылуы, олардың даму тарихын көрсетеді. Диахрондық фонологияда туыстас тілдердің бір синхронды кесік (сре́з) уақытта алынған фактілері салыстырыла қарастырылады.

Танымал түркітанушы С.Е. Маловтың зерттеуінде түркі тілдері төрт топқа жіктеледі:

1) ең ескі түркі тілдері (бұлғар, сары ұйғыр, чуваш, якут тілдері);

2) ескі түркі тілдері (орхон-енисей жазба нұсқаларының тілі, ескі ұйғыр тілі, хакас, шор және тувин тілдері);

3) жаңа түркі тілдері (әзірбайжан, гагауз, өзбек, түркмен т.б. тілдер);

4) ең жаңа түркі тілдері (қазақ, қарақалпақ, ноғай, құмық, татар, башқұрт, қырғыз, алтай т.б.)

Соңғы кезде қазақ түркітанушылары қазақ тілін ең жаңа түркі тілдеріне қосқанына күмәнданады. Алайда өте көне болып табылатын тілдердің «көнелілігі олардың жаңалығы арқылы анықталады» дейді Малов. Қалай болса да бұл классификация тілдің әр тобын бір синхрондық кесік ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мысалы, жаңа түркі (3) тілдерінің фактілерін бір синхрондық кесік деп алсақ, онымен алысырақ дәуірдегі туыстас тілдердің фактілері салыстырылады. Осы жолмен тектес, туыс тілдердің шежіресіне сүйенген деректер негізінде ататілін (праязык) реконструкциялап, қайта түзуге болады. Әсіресе, жазба ескерткіштері сақталмаған тілдердің фонетикалық құбылыстарының тарихын сипаттаудың бірден-бір мүмкіндігі олардың синхрондық кесігін зерттеп талдау. Тарихи фонологияда бұл концепцияның құндылығы – оның фонетикалық құбылыстарды зерттеудегі **жүйелілік принципке** сүйенуі. Жазба ескерткіштері сақталмаған тілдерде реконструкция тәсілдерін кеңінен қолдану, көне түркі тіліндегі вокализм мен консонантизмнің қалпын анықтауға мүмкіндік береді. Фонема жүйесінің эволюциясын сипаттап беру – дыбыстардың қалыптасу процесін кезең-кезеңге бөліп, фонетика-фонологиялық құбылыстардың негізінде қалыптасқан аллофондардың фонема деңгейіне дейін көтерілген жолдарын көрсету арқылы жүзеге асырылады.

Сонымен, қазіргі қазақ тілінің материалын жан-жақты зерттеу үшін, түркі тілдерінің тарихи деректерімен реттеп, әр қырынан қарастырып, салыстырмалы-тарихи әдістің табысын толық түрде пайдалануға болады. Түркі ататілінен келе жатқан дыбыстардың **фонологизациялану процесі** интеграция-дифференциация құбылыстарының негізінде көрініс табатыны белгілі. Ататілінің фонетикалық жүйесін түзу үшін – бір тілдің **синхронды кесігін** немесе бірнеше туыстас, тектес тілдердің әртүрлі синхрондық кесіктерін зерттеп сипаттау керек. Осы жолмен қазіргі түркі тілдерінің белгілі фонологиялық құрылымдарына сүйене отырып, ретроспекция арқылы жалпы түркі тілдерінің ататілдік моделін құруға болар еді.

Мұндай зерттеулерде **салыстырмалы, типологиялық және ареалды** әдістер қолданылады. Диахрондық фонологияда тек туыстас тілдердің деректері ғана емес, сонымен бірге туыстас емес тілдердің де фактілері алынып, әр тілдің типологиялық

ерекшеліктеріне және әмбебап қасиеттеріне сүйене отырып, тілдердің тарихын және ататілін түзуге болатын сияқты.

Диахрондық фонология салыстырмалы-тарихи тіл білімінің фонетикалық құбылыстар концепциясына сүйене отырып дамыған. Диахрондық фонологияның мәселелері тарихи фонетиканың заңдылықтарына байланысты жүзеге асып, фонетикалық өзгерістер фонологиялық өзгерістерді тудырып қана қоймай оның негізгі шарты болуы мүмкін. Тарихи фонологияның қалыптасуы Р.О. Якобсонның атымен байланысты екендігі мәлім. Р.О. Якобсон 1927 жылы синхронды және диахронды лингвистика зерттеулерінің басын қосып, тілдің тарихи фонологиясы мен оның фонетикалық жүйесінің тарихын бірге қарастыра бастады.

Р.О. Якобсон младограмматиктердің жеке атомарлық (бөлшектенген) әдісін қолдамай, тілдің құбылыстарын жүйелі түрде интеграциялы тәсілмен зерттеуді басшылыққа алады. Ғалым дыбыс құбылыстарының жалпы формуласын ұсынады: $A : B > A1 : B2$, сонда $A : B$ – алдыңғы фонетикалық жүйенің фонологиялық оппозициясы, ал $A1 : B2$ – фонетикалық жүйенің кейінгі фонологиялық оппозициясы. Егерде тілдің алдыңғы қалпындағы фонологиялық оппозициясы болмаса, онда фонологизация деген құбылыс орын алады: $A = B > A1 : B2$. Егерде тілдің алдыңғы қалпында фонологиялық оппозициясы болса, онда дефонологизация құбылысы орын алады: $A : B > A1 = B2$.

Р.О. Якобсонның теориясы түркітанушы Е.Д. Поливановтың конвергентті-дивергентті теориясымен үйлеседі. Дыбыстардың өзгеріп дамуына байланысты, Е.Д. Поливанов өзінің дивергентті теориясын ұсынады: $a < b - : - c$, сонда a , b мен c - ға бөлінеді. Бұл жерде ол дивергенция конвергенцияға қарама-қарсы құбылыс ретінде қарастырылды: $a - : - b < c$, сонда a мен b , c - ға айналады. Сонымен, әр тілдің фонетикалық жүйесінің тарихы конвергентті-дивергентті құбылыстарға тіреледі және дыбыстардың фонологизация процесі тілдің дамуында орын алатын ежелгі құбылыс екендігі дәлелденеді.

Белгілі француз тілшісі Андре Мартине дыбыстардың жүйелілік өзгерістеріне үлкен мән береді [Martinet, 1955]. Ғалым «Фонетикалық құбылыстардың үнемдеу принципі» деген еңбегінде сөз ағымында тілдегі жеке элементтің тағдыры қасындағы дыбысқа ғана тәуелді емес, бүкіл тіл жүйесіндегі барлық элементтерге тәуелді болады деп есептейді. Нақтырақ

айтқанда, тілдің жалпы парадигматикалық жүйесін алға тартады: тілдің фонемаларын коррелятивтік сериялар мен реттерге біріктіреді. Мұнда фонемалардың айырым белгілерінің үнемдеу принципі ескеріледі. Барлық тілдердің де фонологиялық жүйесіндегі элементтері бір-бірімен байланыста болады. Қандай фонема болса да, ол басқа фонемалармен тығыз байланысты болуы керек, себебі өздері жеке өмір сүре алмайды. Әр уақытта екі фонема бір-бірімен фонологиялық оппозицияда тұрады. Бір айырым белгіге негізделген оппозиция жеке коррелятивтік кіші жүйені (подсистеманы) құрайды. Корреляцияға теңдік және айырымдық қатынаста тұратын элементтер кіреді. Айырым белгілерге негізделген фонологиялық оппозициялар олардың элементтерінің қасиеттерімен бір корреляцияға бірігеді.

Мысалы, қазақ тіліндегі <d>, <t> фонемаларын біріктіретін қасиеттер – екеуі де тіл алды болуы. Олар ұяң-қатаң болып бір оппозицияға кіреді. Осы айырым белгісіне негізделген фонологиялық оппозициялар: ~ <p>; <ʒ> ~ <ʃ> және <z> ~ <s> тағы да осындай коррелятивтік жұптарды құрап тұр. Оппозиция мүшелерінің ұқсастығы – басқа мүшелердің айырмашылығы болып табылады. Аталған фонологиялық коррелятивтік жұптардың жалпы қасиеті фонемалардың ұяң-қатаң болуында.

Ескі түркі тілдерінде сөз ортасында ұяң дыбыстарға қарағанда көбінесе қатаң дыбыстар жиі қолданылған, яғни ұяң <d> фонемасының орнына қатаң <t>, ал ұяң <ʒ> фонемасының орнына қатаң <q> қолданылған. Мысалы: ескі түрікше – *alty*, қазақша – *aldy*; *barty* - *bardy*; *jolta* – *žolda*; *wonta* – *wonda*; *bertim* – *berdim*; *jirinte* – *žerinde*; *körtim* – *kördim*; *mürüntük* – *murundyq*; *toquz* – *toyuz*; *saqyntym* – *saıyndym*; *kelti* - *keldi* т.б.

Түркітанушылардың айтуынша, ататүрік тілінде дыбыстардың ұяң-қатаң қасиеттеріне негізделген фонологиялық корреляция болмаған. Оның пайда болуы қатаң дыбыстардың позициялық ұяңдауымен байланыстырылады. Консонантизмнің күрделенуі негізгі фонемалардың ұяң аллофондарының фонологизациялануына және туыстас емес көршілес тілдерден келген кірме лексика, терминология жүйесінің дамуына қатысты болады. Қазақ тілінде анлаут позициясында <t> фонемасы басқа түркі тілдерінде <d> фонемасына сәйкес келеді. Мысалы, қазақша *tal*, түрікше *dal*, қазақша *talaq*, түрікменше *dalaq*, қазақша *tagy*, түрікменше *dahi* т.б.

Қатан дыбыстардың ұяңдау процесі сөздің барлық позицияларында кездесетін құбылыс. Сөздің басында қатан дыбыстардың айтылуы түркі тілдері тарихындағы өте ескі, ежелгі құбылыс және ұяң-қатан дауыссыздар бір ғана <г> – архифонемасына ие болып, оның әр кезеңдегі көріністері болып саналған. Түркітанушылардың пікірлеріне сүйенсек, [j] (й) дыбысы ертеден қолданылып келе жатқан дыбыс.

Ғ.Мұсабаев түркі тілдерінің көпшілігінде [j] (й)-ден басталатын сөздер қазақ тілінде [ʒ] (ж) дыбысына сәйкес келеді, [d] (д), [j] (й), [ʒ] (ж) дыбыстарының тарихы арыдан басталатын көрінеді деп, мына кестені ұсынады [Мұсабаев, 1988]:

қазақша	татарша	башқұртша	өзбекше	қырғызша	қарақалпақша	ойратша
жұмсақ	йомшақ	йомшақ	юмшок	жұмсақ	жұмсақ	дым-жак
жүк	йөк	йек	юк	жүк	жүк	дьүк
жас	йәш	йәш	еш	жаш	жас	дьаш
жіп	еп	еп	ип	жип	жип	дьип
жайлау	жәйләу	йөйлеу	йялоу	жайлоо	жайлау	дьайлау

Түркітанушылардың тұжырымдары бойынша, сөздің басында мынадай сәйкестік болған: [j] - [dʒ] - [ʒ] - [t] - [d] - [th] - [ʃ] - [s] - [z], яғни көрсетілген дыбыстардың архетипі [j] (й) дыбысы болған. Алайда қазіргі қазақ тіліндегі сөз ортасында, соңында айтылатын дауыссыз [j] дыбысының тағы бір ізін көруге болады. Ескі түркі тіліндегі [d] дыбысымен айтылған *edguw*, *adyu*, *idi* сөздері қазақ тілінде *ijgi*, *ajiw*, *ije* түрінде айтылып дыбысталады. Сөздің инлаут позициясындағы қатан дауыссыздардың ұяңдану процесімен бірге ауслаут позициясында да дауыссыз ұяңдардың қатандану процесі кездеседі. Түркі тілдерін классификациялаудың тарихи кезеңдеріне жүгінсек, ұяңдардың қатандану процесі басқа синхрондық кезеңде орын алған. Орхон-енисей тілдерінің сөз аяғында келетін [γ, g] ұяңдары қазақ тілінде [q, k] дыбыстарына ауысқан. Мысалы: орхон-енисейде – *ajlug*; қазақша – *ajlyq*. Сондай-ақ, *bašluy* – *bastyq*; *topray* – *topyraq*; *salug* – *salyq*; *qorluy* – *qorlyq*; *quduy* – *qudyq*; *tileg* – *tilek*; *ölüg* – *ölik*; *keg* – *kek* т.б.

Еуропа тілдерінде де ұяң дауыссыздардың қатаңдау процесі байқалады. Неміс және дат тілдерінде эволюция процесінің негізінде ұяң дауыссыздардың қатаң дауыссыздарға ауысып отырғанын көруге болады. Айталық, ұяң [b, d, g] дыбыстары қатаң [p, t, k]-ларға ауысқан.

Сөздің анлаут позициясында ұяң дауыссыздардың қатаң дауыссыздарға ауысқаны да заңды фонетикалық құбылыс. Сондай-ақ тіл жүйесінде фонемааралық алмасулар бола береді [d/t]. Ал [g] (друга) фонемасының [ʒ] (дружить, дружба) және [z] (друзья) ауысқаны тарихи дәстүрлі фонетикалық заңдылықтарға жатады.

Алайда қолданылу ерекшелігіне қарай орын таңдайтын дыбыстар бар да, орын таңдамайтын дыбыстар бар. Ә.Құрышжановтың пікірінше, соңғы топқа [j, k, q, m, s, t, ʃ] дыбыстары жатады. Орын таңдайтын дыбыстардың жиі қолданылатын жері, сирек қолданылатын жері және тіпті, қолданылмайтын жері де болады. Сөз басында жиі қолданылатын дыбыс [b]; сирек қолданылатындар – [g, z, l, ŋ]. Сөз ортасында жиі айтылатын дыбыстар – [γ, g, d, z, l, n, r, ʃ]; сирек айтылатын дыбыс – ŋ; айтылмайтын дыбыс – [ʒ]. Сөз соңында жиі кездесетін дыбыстар – [z, l, n, ŋ, r, ʃ]; сирек ұшырайтын дыбыс – [γ]; кездеспейтін дыбыстар – [g, d, ʒ]. Дауыссыз дыбыстардың өзара тигізетін әсеріне байланысты мынаны айтуға болады: ең көп алмасатын дыбыстар – [γ, g, v, j, w, h (x), k, q; h (x) / q, γ, g; k/g, h(x); γ, v/j, w]. Сирек алмасатын дыбыстар – [b/p, d/m, n/ŋ, ŋ/γ]. Бұлардың тарихи тұрғыдан (яғни диахрондық заңдылық негізінде) алмасуы бар да [γ, g/v, j, w; v/j, w, ŋ/γ], өзара қатар келгенде әрқайсысының заңдылықтарына байланысты (яғни тілдің синхрондық заңдылығына орай) алмасу бар [γ, g/h; h/q] [Құрышжанұлы, 2011, 183 б.]

Көне түркі тілдеріндегі фонетикалық ерекшеліктердің бірі – сөздің аяғы мен ішінде көбіне тіл арты [γ] дыбысының келуі. Көне түркі тілдеріндегі сөз ішінде келетін [γ] дыбысының орнына қазақ тілінде көбіне [w] дыбысы қолданылады. Мысалы: орхон-енисейде – *jalaγ*, қазақ тілінде – *žajlaw*. Сондай-ақ, *aduγ* – *ajuw*; *azuγ* – *azuw*; *otay* – *otaw*; *bozay* – *buzaw*; *bay* – *baw*; *say* – *saw*; *tay* – *taw*; *ayruγ* – *awruw*; *aylaq* – *awlaq*; *saγysqan* – *sawysqan* т.б. Бұл көне түркі тілінің тіл арты [γ] ұяң дауыссызының қазақ тіліндегі ілгерінді артикуляциялы дыбыстарына ауысқанын көрсетеді.

Мұндай құбылыстар еуропа тілдерінде де кездеседі. Нақты айтқанда, жоғарыда келтірілген Расмуск Расктың герман тілдеріндегі дауыссыз дыбыстардың ілгерілеу процесі деген белгілі заңына сәйкес келеді.

«Кодек куманикус» қолжазбаларын зерттеген түркітанушы Ә.Құрышжановтың пікірі бойынша, қыпшақ тіліндегі дауыссыз дыбыстарды қолтума дыбыстар және ауысып келген дыбыстар деп екі топқа бөлуге болады. Сонғы топқа [f] мен [h] дыбысы жатады, басқалары бірінші топқа кіреді. Тарихи жасалу тегіне қарай кейбір дыбыстар (мысалы, [v], [w], [d], [j], [ʒ]) «екінші қатардағы» («вторичные») дауыссыздар, яғни жасалу тегі жағынан бұрынғы бір ескі дыбыстар негізінде пайда болған дауыссыздар болып танылады. Мысалы, ескі жазу нұсқаларында [ʏ], [g] – қыпшақ тілінде [v, w, j]; немесе, орхон-енисей ескерткіштерінде [t] қыпшақ тілінде [d], ескі тілдердегі [d] қыпшақ тілінде [j], сол сияқты көне [j] мұнда [ʒ] болып өзгерген: *sag-saw||sav (cay)*, *tegin-dejin (дейін)*, *küdegü-küjei (күйейу)*, *jyltyryn-žyltyryn (шыны)*. Ескі жазбаларда *ben*, *baryb* формалары қыпшақ нұсқаларында *men*, *baryp*. Демек, қыпшақ тіліндегі [m] мен [p] дыбыстары бұрынғы тілдерде қолданылған [b] дыбысының орнында жұмсалып тұр. Сондай-ақ ескі түркі тілдеріндегі [d] қыпшақ тілінде j дыбысына айналған: *odaq-ajaq (аяқ)*, *küdegü-küjegü-küjevü (күйейу)*. Қыпшақ тілінде [d] дыбысының орнына [j] қолдануы тұрақты фонетикалық заңдылыққа айналғандықтан, ол бөтен тілден енген сөздерді де қамтитын болған: парсыша *badam* – қыпшақша *bajam* (жеміс аты), парсыша *kethoda* – қыпшақша *kethoja* (староста) [Құрышжанұлы, 2011, 182 б.].

Әр тілдің даму тарихында өзіне тән фонетикалық заңдылықтары бар. Алайда дыбыстардың бір-біріне ауысуы типологиялық дыбыс өзгерістеріне жатады. Орыс тіліндегі <к> мен <ч>; <г> мен <ж>; <х> мен <ш> жеке фонемалар, бірақ бұл фонемалар өзара алмаса алады: *лук-луч*; *гнет-жнет*; *храм-шрам*; және салыстырыңыз: *рука-ручка*; *нога-ножка*; *муха-мушка*; *мука-мучить*; *много-множить*; *сухой-сушить*; *влеку-влечет*; *могу-может т.б.*

Бұл жерде байқалғандай, фонемалардың өзара алмасуында тіл арты ызың дауыссыздардан кейін тіл алды дауысты [и] *мучить*, *множить*, *сушить*, [е] *может* немесе тіл алды екпінді дауыстыдан пайда болатынын о *влечет*, *стрижет* келеді. Ал [к, г, х] - лар тіл арты дауыстылардың алдында жүреді: *муха*, *влеку*, *много*,

т.б. Сонымен тіл арты дыбыстар мен ызың дауыссыздардың өзара бөлінуін көрдік. Қазақ тілінде [q, ɣ] дауыссыз фонемаларының [k, g] варианттары тілдің кейін қарай тартылуы арқылы жасалған жуан дауыстылармен бірге қолданбайтыны белгілі, себебі үндестік заңы бойынша, [q, ɣ]-лар тек тіл арты дауыстыларымен қолданылады.

Орыс тілінің тарихында дауыссыз фонемалардың позицияға байланысты, комбинаторлық варианттары ретінде жуан-жіңішкелікке бөлінуі кейін коррелятивтік қатарларды құрғанын көреміз: [p - p'], [b - b'], [t - t'], [d - d'], [k - k'], [g - g'], [m - m'], [n - n'], [f - f'], [v - v'], [s - s'], [z - z'], [x - x'], [r - r'], [l - l']. Бұл дауыссыз дыбыстар позицияға байланысты тәуелділігінен құтылып, жеке дербес фонемаларға айналып, орыс консонантизм жүйесін байытқан. Славян тілдері дамуының көне замандарында палатализациялану құбылысы үш рет орын алған. Бірінші палатализацияда [k, g, x] дауыссыз дыбыстарының аллофондары дербес фонемаға айналған [k', g', x']. Екінші палатализациялану нәтижесінде тіл арты фонемаларының палатальды аллофондары жуысыңқы дауыссыз дыбыстарға [c'//t's'], [z'], [s'] айналған. Кейін депалатализацияның нәтижесінде [t's'] > [ts] тіл алды фонемалары тіл арты фонемаларына ауысты. Депалатализация құбылысы түркі тілдерінің фонологиялық жүйесінің дамуында да кездеседі. Ескі түрік тілінде *til* ~ *dil*, якут тілінде *dyl*, түрік тілінде *jeny*. Алайда қазақ тілінде *til* ескі түрік тілінің қалпында сақталғаны байқалады.

Салыстырмалы-тарихи тіл білімінің мақсаттарының бірі – қазіргі белгілі тілдердің ататілінің өзгерістерін зерттеу, яғни **қайта құру** (реконструкция) деген құбылыстың негізгі қағидаларын анықтау. Реконструкция дегеніміз – ататілдің белгісіз қалған тілдік тұлғаларын, элементтерін, олардың мәнін, қасиет-белгілерін тарихи-салыстырмалы әдістердің жиынтығының бар мүмкіндіктерін қолданып, бүгінгі туыстас тілдерден іздестіру. Реконструкцияның іздестіруіне жататын фонема, морфема, лексема, синтаксема, про-содема сияқты тілдік бірліктер.

Ататілдің кейінгі ұрпақтарының формалары рефлексияға жа-тады. Тілдерді зерттеу тарихында ғалымдардың ататілді қайта қалпына келтіру үшін әрекет еткендері де мәлім. Ататіл ұзақ уақыт даму нәтижесінде түрлі өзгерістерге ұшырауы ықтимал. Көне дәуірде бір ататілге барып саятын туыс тілдер осы өзгерістер сал-

дарынан ыдырап, өз алдына бірнеше дербес жеке-жеке топтардың тегін құруы да мүмкін. Тілдердің бәріне ортақ жалғыз ататілді табу деген оңай болмас. Ата тіл жүйесіндегі фонетикалық және фонологиялық реконструкция (қайта құру) сол ататілде қанша және қандай фонемалар болғанын болжайды. Кез келген тілдің фонемалары тек өзіне ғана тән қасиеттерімен ерекшеленеді. Олардың таза фонетика-фонологиялық белгілері (мағына ажырататын және мағына ажыратпайтын) олардың түрлі позицияларда (сөздің басында, аяғында, басқа фонемалармен қосақтасып) тұру қасиеттері болуы ықтимал. Олардың әртүрлі жағдайдағы мінез-құлқы және қасындағы фонемаларға жасайтын ықпалы да соған жатады. Фонемалардың бұл өзгерістері тілдің даму процесінде бір уақытта біргелкі болып өтпейді.

Славянистердің пікірлері бойынша, славян тілдерінде бұрынғы бір уақыттарда [к] мен [ч]; [г] мен [ж]; [х] мен [ш] орындарында бір ғана фонема болған. Жоғарыда келтірілген фонемалардың қайсысы алдымен келген, қайсысы кейін келгенін білу үшін дистрибуция әдісімен олардың қайсысы көп, жиі контекске түсіп, көп қолданылғанын жинақтап, анықтап алып, оны қолданылған уақытына, заманына қарай жүйелеп қарастыруға болады екен. Сонда айналымға көбірек түсіп, контекстерде көбірек көзге түсетіні тіл арты дыбыстар сияқты, себебі олар тіл арты дыбыстармен бірге қолданыла береді. Ескі жазуларға қарағанда олардың ең алғашқы рефлекстері [к], [х] болған сияқты: *кровь*, *сохнутъ-снег*. Ал ызың дауыссыздар дауыстылардың алдында ғана кездеседі: *снежинка*, *волчица*. Сонымен, ішкі реконструкцияда ататілден қалған, ататілден таралған тілдік элементтер көбінесе ататілдің бір ұрпағынан ғана қарастырылады. Онда ататілден сақталған элементтердің қайсысы өзіне тән, көнеелеу, яғни бұрынырақта болған деген сұраққа зерттеушілердің жауабына қарағанда, ататілдің қай элементі оның ұрпақтарының көбінде сақталса, сонысы ататілдің өзіне тән ең көне элементі болуы керек. Мысалға жаңа келтірілген сөздерде кездескен ататіл фонемалары мен элементтері.

Ататілдің ұрпақтарының тілінде ең сирек кездесетіні басқа тілдерден келген сөздер және сол тілмен бірге келген олардың элементтері. Мысалы, орыс тіліне түркі тілдерінен келген дейтін *казначей*, *домбрачей* деген сөздер бар. Бұл қазақтың сөздері: *казначей* қазнаны ұстайтын адам (қазнашы); *домрачей* деп отырғаны

қазақтың домбырасына ұқсайтын музыкалық аспапта ойнайтын адам, қазақтың *домбырашысы* дегені. Бұл сөздер әрине орыстың ататіліне кейін келген, сондықтан олардың ежелгі сөздері емес. Әрине бұларды орыс тілінің кейінгі ұрпақ тілдерінде жиі кездестіру мүмкін емес. Ішкі реконструкцияда ататілдің түрлі тілдік элементтерін оның бір ұрпағының ғана айналасында қарастыратын болса, сыртқы реконструкция ежелгі ататілден ертеректе бөлініп кеткен бірнеше ұрпақтарының тілдік рефлекстерін өзара салыстырып зерттейді.

Мысалға төменде берілген орыс тілі мен латын тілінің дауыссыз дыбыстарын салыстырып қарайық. Орыс сөздері: *бер(y)*, *полн(ый)*, *дым*, *дв(a)*, *тр(u)*, *кровь*. Латын сөздері: *fer(o)* – алып келемін, *plen(us)* – толық, *fumus* – түтін, *du(o)* – екі, *tr(es)* – үш, *cru(or)* – қан.

Сөздердің жақшаға алынған бөліктерінің мағынасы бірдей емес: латын сөздерінің мағынасы орыс сөздерінен өзгеше болғанда ғана оның аударма мағынасы көрсетіледі. Сөз басындағы мына дауыссыз дыбыстардың: [b-f], [p-p], [d-f], [d-d], [t-t] мен [k-k]-лардың өзара үйлесімдері белгіленді.

Әрбір ашылған фонетикалық үйлесімдердің жүйесін ататіл фонемасының рефлексі деп жорамалдауға болады. Мына салыстырудан көргеніміздей, жұп-жұппен қосақталып тұрған [b-f] мен [d-f] ататілдің әртүрлі ұрпақтарының фонемалары болса да, бұл жерде орыс тілі мен латын тілінің рефлекстері бірдей болғанымен, ежелгі аталас басқа тілдерден, мысалы санскрит пен ескі грек тілімен бірдей бола алмайды. Себебі олардан әртүрлі тарихи өзгерістер әсерінен алыстап кеткен.

Түркі тілінің фонологиялық құрылымын зерттеп білу үшін алдымен сөздің құрылымын, оның негізгі элементтерін, олардың мағынасын, олардың арасындағы байланыс механизмін, яғни олардың элементтерінің агглютинативтік жалғасуының принципін түсіну керек. Егерде тарихи-салыстырмалы зерттеу әдісін қолданушы зерттеуші түркі тілдерінің қазіргі жағдайына талдау жасауда ататілдің реконструкцияланған архетипінің көне формасына жүтінсе, ал тілдің құрылымын ретроспективті-типологиялық әдіспен зерттегенде көне жүйе мен кіші жүйелердің құрылымдарының фактілері мен құбылыстарын саралап, түсіндіруде қазіргі тілдердің құрылымдарының ішкі заңдылықтарының реконструкциясына жүгінеді.

Ә.Қайдаров түбірлі морфемаларды талдау негізінде дыбыстардың дистрибуциясын анықтап, олардың ішінде ең жиі кездесетін [t] > [s] > [ʒ] > [d] > [ʃ] дауыссыздарды көрсеткен. Түбірлі морфемалардың көбінесе қатаң дауыссыздардан басталатынына назар аударып, ж дауыссыз фонемасы й сонанттың этимологиялық рефлексі болып табылады және басқа түркі тілдеріне карағанда, қазақ тілінде [p]-дан гөрі [b] ұяң фонемасы жиі қолданады деп, мысалдар келтіреді (хак. *pol*, каз. *bol*; хак. *pir*, каз. *bir*; чув. *pyl*, каз. *bal*; чув. *pyr*, каз. *bar* и др.). Сондай-ақ төрт басты дауыссыздардың [j, d, z, v] айналасында түркі тілдерінде мынадай сәйкестіктер кездеседі [b ~ m, g ~ k, g ~ q, d ~ t, z ~ j, q ~ h, č ~ š, m ~ n, n ~ ŋ]. [Қайдаров, 2005, с. 79].

М.Қашқаридің «Диванында» түркітанушы М.Оразов мынадай дыбыстық өзгерістерді байқаған [Оразов, 2004, 92 б]:

1. [z] және [j] дыбыстарының алмасуы: *qajyn- qazyn, ajaq-azaq*;
2. [k], [g] және [q], [ɣ] дыбыстарының алмасуы: *bükte-bügde, byşuq-byşu*
3. [j] және [ʒ] дыбыстарының алмасуы: *žinžu-jinžu, juydy-žuydy*;
4. [ʃ] және [č] дыбыстарының алмасуы: *šubik- čubik, šaşur- čaşyr*;
5. [u] және [a] дыбыстарының алмасуы: *sagin-sagan, tamar-tamur*;
6. [m] және [b] дыбыстарының алмасуы: *mun-bun, men-ben*;
7. [ʃ] және [s] дыбыстарының алмасуы: *sudeša-sudesa*;
8. [n] және [j] дыбыстарының алмасуы: *qon-qoj, tşuyan-tşuyaj*;
9. Кейбір дыбыстардың түсіп қалуы: *čumguk- čumuk, tamyaq-tamaq* т. б.

Б.Сағындықұлының пікірі бойынша, түркі тілдеріндегі ең көне дауыссыз дыбыстар аффрикаттар. Дыбыс тіркестері архетип ретінде оғыз тілдерінде [tj], [dj], кыпшак тілдерінде [dʒ], карлук тілдерінде [tj], [dj], [dʒ], чуваш, якут, хакас, алтай тілдерінде [ts] (ц), [č] (ч), [tsʰ] [dzʰ] танылады [Сағындықұлы, 2009, с. 287].

Реконструкция кейде ататілде бұрын болып, бірақ кейін зерттеле бастаған уақытқа таман жоғалып кеткен тілдің кейбір элементтерін тауып берумен қатар, ататілде кейінгі уақытта пайда болса да, қазір жоғалған элементтерді де табуға мүмкіндік береді. Мысалы, қазіргі түркі тілдерінде [m] үнді дауыссыз сөздің басында кездеседі: қазақ тілінде *тожун*, кыргыз тілінде *тожун*, түрікмен тілінде *теңіз* тағы сондайлар. Алайда түркітанушылардың па-

йымдауларына сүйенсек, ескі түркі тілдерінде сөз басында [m] дыбысы кездеспеген. Ескі түркі тілдерінде сөз басында [m]-ның орнына [b] дыбысы сәйкес келіп қолданылған. Мысалы, түрікмен тілінде «ми» [my] деген сөзге бұрын *bejni* деген сөз сәйкес келген, әзірбайжан тілінде «бет» деген сөзге *bäniz* деген сөз сәйкес келеді. Құмық тілінде «мойын» деген сөзге *bojun* деген сөз сәйкес келген. Кейін ескі түркі тіліндегі [b] дыбысының [m]-ға ауысуы туралы болжамға сүйеніп, оның заңдылығын табу қиын емес сияқты болғанымен, оған қарсы гипотеза төмендегідей заңдылық туралы айтуға мүмкіндік беретін сияқты. Мысалы, әзірбайжан тілінде [b] > [m]-ға көшуі, ауысуы үшін сөздің сол буыны синхрондық деңгейде мұрындық дыбыстан басталады: *män* – «мен», *min* – «мын» болуы керек, бірақ *bäniz* – «бет», *bejin* – «ми» болып тұр. Ал қазіргі қазақ тілінде ескі түркі тіліндегі *bojun* > *mojun* болып өзгерген. Түрікмен тілінде [b] > [m]-ға көшуі үшін түбірде дәл сол дауысты дыбыстан кейін ескі (бұрынғы) мұрындық дыбыстың рефлексі *men* (мен), *meniz* – бет, *maj* (бан) болуы кажет, бірақ *bejni* (ми); *moger* < *moner* < *byjuz* (мүйіз). Қазіргі қазақ тілінде *mujiz* (мүйіз) *byjuz*-дан ауысқан болар.

Татар тіліндегі фонологиялық заңдылық жоғарыда айтылған түрікмен тіліндегідей, бірақ ол заңның түрікмендегіден айырмасы, ол ауысу процестерінің арасында оған қосылған аралық өзгерістер болуы мүмкін. Сондықтан атасы бір, туысқан тілдердің бәрінде деуге болады: сөздерінің басында [m] дыбысы болмаған, ол [b]-дан басталып, реконструкция арқылы тарихи процесте бір не бірнеше өзгеріс кезеңдерден өтіп барып қазіргі түркі тілдерінде жоғарыда келтірілген [b] > [m]-ға келіп тоқтаған сияқты. Татар тілінде «ми» [my] деген сөз *bejni*-ден басталған < *my* < *mi* – қазіргі татар тілінде, қазақ тілінде де *mi* [my]. Татар тілінде *byjuz* < *möjuz* < *moger* – *rog*; қазіргі қазақ тілінде *mujiz* болып келеді.

Сондай-ақ түркі ататілінде [b]-дан басталатын сөздер тарихи реконструкция өзгерістері арқылы туыстас түркі тілдерінде [m]-дан басталатын сөздерге айналған. Мысалы, *bojun* < *mojun*, ескі түркі тілінен реконструкция арқылы қазіргі қазақ тіліне ауысқан мына сөздерді де келтіруге болады: *buñ* > *muñ*, *bän* > *men*, *biñ* > *miñ* т.б. Тағы да айта кететін жағдай, бұл тарихи процестің үзілмеген іздерін қазіргі қазақ тілінде көруге болады. Қазақ тілінде бір мағыналы екі сөз қатар қолданылады: *buny* > *muny*.

Жоғарыда қарастырылған ескі түркі жазуларынан туыстас түркі тілдерінде [b] > [m]-ға ауысуының уақыты да, жағдайы да әртүрлі болғанын байқап отырмыз. Түріктің арғы ататілінен оның кейінгі ұрпақтары да әртүрлі уақытта, яғни біреуі бұрынырақ, біреуі кейінірек бөлініп шыққан болуы керек. Оны біз [b] > [m]-ға реконструкция арқылы ауысуының туыстас тілдердегі түрлі айырмашылығынан көріп отырмыз. Ол процестің әлі үзілмеген іздерін біз қазақ жерінен табылған бір уақытта, яғни біздің заманның V-VIII ғасырларында белгілі тарихи тұлғалар туралы қазіргі қазақ тілінен ешбір айырмашылығы жоқ толып жатқан сөздерімен жақын, тасқа жазылған әйгілі әскери қолбасы Күл-Тегін туралы Билге-Қағанның орхон-енисейлік ескерткішінен көруге мүмкіндік алып отырмыз. Тастағы ескерткіште [b]-дан басталатын сөздер де *biŋ*, [m]-нан басталатын сөздер де *men*, *miŋ* кездеседі. Ал бұлар қазақ тілінде *muŋ*, *men*, *miŋ* болып кездеседі. Тағы да айта кететін жағдай қазіргі қазақ тілінде бір мағыналы қатарлас қолданылатын, біреуі [b] – дан, екіншісі [m]-нан басталатын сөздер бар: *bunda* > *munda*. Сонымен реконструкцияға дейін ескі түркі ататілінде сөз басында [b]-ның орнына көп өзгерістен кейін арасына уақыт салып, [m]-ның келгені анық болды.

Н.А. Баскаковтың классификациясындағы «алтай дәуірі» деген кезеңінен жазбаша ешбір ескерткіш (мұралар) табылмаған. Бірақ Б.Я. Владимирцев, Г.Д. Санжеев деген академиктер өздерінің еңбектерінде тұңғыс-манжұр тілдерімен моңғол-түркі тілдерінің ата-тегі бір болуы керек деп жазады. Бұл туыстыққа осы тілдердің дифференциялауындағы фонетикалық белгілер, яғни белгілі дыбыстардың алмасуы көрсетеді [Владимирцев, 1929; Санжеев, 1930]. Мысалы, тұңғыс тілінің [t] дауыссызы мен манжұр тілінің [s] дауыссызының дауысты [i] –дің алдына келгенде түркі-моңғол тілдерінің [č] (ч), [š], [s] дауыссыздарымен ауысып кетуі. Тұңғыс тілінің *гутин* деген сөзі мен манжұр тілінің *гусин* деген сөзі моңғол тілінің *гучин* (отыз) деген сөзіне барабар келеді. Алтай тілінде *куч-күш* деген сөз башқұрт тіліндегі *көс-күш* деген сөзіне сәйкес келеді. Қазақ тілінде *күш* деген сөз мықтылық дегенді білдіреді. Соңғы мысалдағы: [t] || [s] || [č] || [š] дыбыстарының алмасуы өте көне замандағы тұңғыс-манжұр тілдеріндегі дыбыс алмасулары сол көне замандардағы башқұрт, қазақ тілдерімен генетикалық байланыстарын көрсетіп тұр.

Ғұн дәуіріндегі түркі тілдері мен моңғол тілдерінің ата-тегі бір екенін көрсететін Баскаков мынадай ортақ сөздерді келтірді [Баскаков, 2007, с. 35]:

	Алтай тілі	МОҢҒОЛ ТІЛІ
1.	кудук	худаг
2.	булун	булунг
3.	дьыл	джыл
4.	қадын	катун
5.	кара	кара
6.	таны	тани

Қазақ тілінде де бұл сөздерді тануға болады: 1. **құдық**, 2. **бұрыш**, 3. **жыл**, 4. **қатын**, 5. **қара**, 6. **тану**.

Қазіргі түркі тілдерінен келтірілген фонетикалық материалдар мен қазіргі моңғол тілдерінен келтірілген фонетикалық материалдарды салыстырғанда байқалған ерекшеліктер – ол моңғол тілдеріндегі *ротацизм* мен *ламбдаизм*, яғни моңғол тіліндегі дауыссыз [r] мен [l] дыбыстарының түркі тілдеріндегі [z] мен [ʃ] || [s] дауыссыздармен алмасуы, бірақ олардың кейбір сирек кездесетін көне түркі тіліндегі мысалы бұлғар тілі және қазіргі түркі тілдерінің ішіндегі чуваш тілінде ғана сақталған [Баскаков, 2007, с. 31]. Баскаков мысалдарды чуваш және басқа түркі тілдерінен келтіреді, біз төмендегі кестелерде қазақ тілін қосып отырымыз.

Чуваш тіліндегі [r] (p) Басқа түркі тілдерінде [z] (з) Қазақ тілінде [z] (з)

варам	узун	ұзын
варах	узақ	ұзақ
йер	из	із
кер	күз	күз
пар	буз	мұз
тир	диз	тіз
хер	қыз	қыз
хур	қаз	қаз
куран	қазан	қазан
чер	диз	тізе

сер	сүз	сүз
шур	саз	саз
сер	йүз	жүз

Чуваш тіліндегі
[ɭ] (л)

Басқа түркі тілдерінде
[ʃ] || [s]

Қазақ тілінде
[s] (с)

сул	йаш/жас	жас
пилек	беш/бес	бес
тел	түш/түс	түс
телек	түш/түс	түс
хел	кыш/кыс	кыс
чул	таш/тас	тас
шал	тиш/тис	тис
алак	ешик/есик	есік
илт	ешит/есит	есіт

Кестеде көрсеткендей, чуваш тіліндегі [ɾ] (р) мен басқа түркі тілдеріндегі [z] (з)-ның және чуваш тіліндегі [ɭ] (л) мен басқа түркі тілдеріндегі [ʃ] (ш) || [s] (с) - лардың ауысуымен қатар, басқа түркі тілдерінің ішінде қазақ тіліндегі мысалдар да қосылды. Чуваш тілінен берілген сөздерге басқа түркі тілдерінен алған балама-сөздер қазақ тілінің сөздеріне жақын және түсінікті. Қазіргі түркі тілдерінен алыстап кеткен тілдерде іздері ғана қалса, ескі сөздерге қатысты қазақ тілінде сөз тізбектері сақталған. Мысалы, чуваш тіліндегі *хёр* деген сөз қазіргі түркі тілінде *қыз* деген сөздегі [ɾ] (р) || [z] (з) болып, [ɾ] дауыссыз дыбысы [z] дауыссызына алмасса, *хёр* деген ескі сөзбен байланысты қазіргі қазақ тілінде *қордың қызындай* деген сөз тізбегі *өте сұлу қыз* деген мағынаны білдіреді. Чуваш тіліндегі *хур* деген сөз қазіргі түркі тіліндегі *қаз* дегенді білдірсе, қазіргі қазақ тіліндегі *құрдай жорғалады* деген сөз тізбегі *құстың жорғалауына* қатысты.

Бұл құбылыстардың ізін М.Томанов та қазақ тілінде байқаған. «Қазіргі қазақ тілінің сөздік қорында осы екі сәйкестіктің де ежелгі варианттары ұштасады. *Көр, семір, тура, тер* (көз, семіз, түзу, тіз сөздерімен салыстырыңыз) тәрізді з-мен келген сөздердің түбірлес туындылары (тіпті варианттары) көп кездеседі. Сондай-

ак казак тіліндегі *жас* (басқа тілдерде *йаш*), *жыл*, *бес* (басқа тілдерде *иыл*, *беш*) және *білек* сөздерін өзара салыстырғанда [I] – [ʃ/s] сәйкестігінің ізі байқалады. Кейбір тұрақты тіркестер құрамында ғана қолданылатын сөздерде протоалтайлық [I] дыбысы ұшырасады (мысалы: *талма түс*, чуваш тілінде *тел* – *уақыт*, *елтіп тыңдау*, *елім* – чуваш тілінде *есім*)» [Томанов, 1981, 7 б.].

Ә.Қайдаровтың тұжырымы бойынша, ротацизм мен ламбдаизм құбылыстары қазіргі түркі тілдерінде реликтілік фактілер ретінде сақталған. Оларды тек этимологиялық реконструкция арқылы анықтауға болады. Мысалы, казак тіліндегі *қырқын* деген сөз *қыз-қырқын* деп жұпты қолданады, чуваш тіліндегі *хер* оның рефлексі болып табылады [Қайдаров, 2005, с. 80].

Түркітанушылардың пікірінше, түбірлі морфемалардың ішіндегі [r] || [z] алмасуы сөз таптарын ажыратады, дауыссыз дыбысы [r] етістіктерге тән, дауыссыз [z] зат есімді және сын есімді сипаттайды, мысалы, *kör* «көру» деген етістіктің мағынасын көрсетсе, *köz* «көз» деген зат есімге сәйкес келеді, *semir* «семіру» деген етістікке сәйкес, ал *semiz* «семіз» деген сын есімнің мағынасын ашады. Дегенмен, бұл мәселені әдейі зерттеген Е.Қажыбектің айтуынша, бұны тұрақты заңдылық деп айтуға қиын, себебі мұндай сәйкестіктер өте сирек кездеседі [Қажыбеков, 1986, с. 105].

Сонымен, типологиялық туыстас және туыстас емес тілдерде жоғарыда айтылған консонантизмдегі универсалды құбылыстармен бірге фонемалардың интеграция және дифференциация деген процестері мен олардың аллофондарының да мағына айқындау қасиеті дамиды.

Қазақ тілінің фонетикалық жүйесі бірден фонологиялық сипатқа ие болмағаны белгілі, ол тілдің даму кезеңіне сәйкес толығып, функциясы кеңейіп, фонемалық қызметке көтерілді. Кез келген тілдің фонематикалық жүйесінің дамуы – ол сол тілдің дыбыстық қорының үздіксіз дамуының белгісі. Фонеманың бөлінуі және қосылуы әсерінен, тілдің өркендеп дамуының арқасында аллофондар өзінің дара мағынасына ие болады. Бұл процесс адамның тілі мен ойлау процесінің байланысына қатысты тілдің жаңа мазмұнды лексикасымен толығып деп білеміз.

Алғашында дыбыстар бір фонеманың аллофондары, лексиканың баюымен байланысты пайда болған жаңа мағыналы сөз белгілі бір айырым сапа, белгі үшін бөлініп, жаңа сапалы екі жеке сөзді туғызады немесе қосылып, конвергенция әдісімен екі фонемадан жаңа бір фонеманы түзеді. Сонымен, фонема ең алдымен үздіксіз өзгеріп отыратын тарихи категория. Қазіргі белгілі түркі тілдерінің фонологиялық модельдеріне қарап, ретроспективтік әдіспен барлық көне түркі тілдеріне тән қайта құрылған фонологиялық модельдерінің ерекшеліктерін анықтауға болады.

Кейбір түркі тілдерінде бұрынғы фонемалардың бір айырым белгілерінің кенеюіне байланысты жаңа фонемалардың пайда болуын байқауға болады. Мысалы, түркітанушылардың пікірлеріне сүйенсек, қазіргі алтай (ойрот) тілінде жакында ғана орыс тілінен кірме сөздер көптен келмей тұрғанда, алтай әдеби тіліндегі барлық ерін-ерінді, ерін-тісті [p] ~ [b] ~ [f] ~ [v] ~ [w] дыбыстарының бәрі бір ғана фонеманың аллофондары болған, яғни, олар бір фонеманың вариациялары ретінде қарапайым халықтың ауызекі тілінде осы күнге дейін сақталған. Нақ сондай жағдайды мына фонемалардың аллофондары туралы да айтуға болады: [s (z)], [t (d)], [k (g)], [ʃ (ž)]. Бұлар да алтай тілінде жакын уақытқа дейін өз алдына мағынасы бар фонема емес еді, тек соңғы кезде ғана олар қатаң және ұян айырым белгілер негізінде дербес фонемаға айналған.

Алтай тілінде орыс тілінен көптеген кірме сөздер орныққанда ғана аллофондардың қызметі өзгерген. Консонантизмнің эволюциясына сәйкес [p ~ b], [f ~ v], [s ~ z], [t ~ d], [k ~ g], [ʃ ~ ž] сияқты дауыссыздар қатаң-ұян айырым белгілер бойынша мағына ажыратушы бірліктерге көтерілген, бұрын бұлар позицияға байланысты (интервокалды) жалғыз фонемаға байланысты қолданылған. Мысалы, *köp* – *köbi*, *kök* – *kögi* тағы сондайлар.

Дыбыстар дифференциалды және интеграциалды процестердің нәтижесінде мағына ажыратушы бірлік ретінде жүзеге асады. Дауысты дыбыстар ашық-қысаң, жуан-жінішке, еріндік-езулік айырым белгілері негізінде қалыптасса, дауыссыздар ұяндану, спирализация құбылыстар арқылы қатаң – ұяң, жуысыңқы – тоғысыңқы дифференциалды айырым белгілерімен ерекшеленеді. Сондай-

ак сөздердің семантикалық айырмашылығын көрсететін фонологиялық өзгерістер қалыптасып, бекітіліп, тілдің және оның лексикасының дамып жетілгенін көрсетеді

Сонымен бірге дифференциация, кейде дыбыстың интеграциясы және жаңа фонеманың пайда болуы сөздің басында және аяғында, түбір сөзде және аффиксте біргелік болмайды. Қазіргі түркі тілдерінің көбісінде түбір морфема әдетте дауысты фонеманың саны сегіз-он бір арасында құбылып тұрса, бұл тілдердің аффикстерінде екі-үш-ак фонема пайдаланады.

Сонымен, фонема дегеніміз – тарихи категория, оған ылғи өсу, өзгеріп тұру тән. Сондықтан фонеманың тарихи өзгеруін, өсуін грамматикалық формалардың өсуімен, өзгеруінен кем қарамауымыз керек, яғни фонеманың қалыптасуын, оның дифференциясы мен интеграциясын, оның аллофоннан дербес мағына ажыратушы фонемаға айналу процесін ыждағатпен зерттеу қажет. Фонологизация процесін тарихи дәйектілік пен логикалық жүйелілікпен зерттеу қажет. Н.А. Баскаковтың тұжырымы бойынша, қазіргі қарақалпақ тілінде дифференциаланған тіл арты дауыссыз дыбыстар [k], [g], [q], [ɣ], [h] бар, ал ертеде [k (g, q, ɣ)] және [h], оның алдында жалғыз [k (g, q, ɣ, h)] ғана болған.

Түркі тілдеріндегі жан-жақтан келген кірме сөздердің және өзінің ішкі өсу заңдылықтарының ықпалымен вокализм жақ, тіл және еріннің қатысуымен жасалған дыбыстар фонематикалық оппозициялар құрып өскен. Консонантизм ең алдымен тілдердің өзінде бар басты фонемалардың аллофондары арқылы өзгеріп, өсіп баиды, яғни спирализацияның нәтижесінде, коррелятивті қатан-ұяндардың фонологизациясы арқылы: [p ~ b], [k ~ g], [t ~ d], [s ~ z], [ʃ ~ ʒ], [č ~ dž] пайда болған.

Типологиялық өзгерістер көбінесе жүйелі түрде бір уақытта, барлық түркі тілдерінде көрініс табу себебі, олардың құрылымдық өзара тығыз, жақын туыстығында. Белгілі француз түркологі Л.Базэннің пікірі бойынша, құрылымдық статикалық жақындық, қосақтасып ере жүру, түркі тілдерінің бүкіл диахрондық өркендеуінде бірге жүрген өте айқын тенденциямен түсіндіріледі және барлық түркі тілдеріне ортақ маңызды түйін табылса, ол түркі тілдерін зерттеуді оңайлатар еді [Bazin, 1961, 13 б.].

Н.А. Баскаков, Журавлевтің ретроспективтік әдісіне сүйене отырып, қазіргі заман түркі тілдерінің фонетикалық заңдылықтарының негізінде түркі тілдерінің фонологиялық құрылымының тарихи өсу, өзгеруінде болған негізгі үш нұсқаушы типін белгіледі. Олар қазіргі уақытқа қарай өздерінің имманентті ілгерілеуін, өсуін сонымен бірге, түркі субстратты, адстратты тілдерінің әсерінің арқасында әртүрлі типтер мен модельдерді қалыптастырып, жетілдіріп алды.

Бірінші тип түркі тілдерінің ең ежелгі, ертедегі (моновокалдык) жалғыздауысты окшауланған (изолирующий) құрылымына тән үшдыбысты түбір морфемасы, яғни бір дауысты екі дауыссыздан тұратын бір морфонемасын сақтаған тип. Бұл үшдыбысты түбір морфонемасындағы дауысты фонеманың рөлі буын құруда ғана, ал түрлі мағына ажырату функцияларын дауыссыз элементтер атқарады, олардың да құрамы шектеулі, әрбір дауыссыз элемент өзінің айырым белгілері бар сегіз модификациядан тұрады; мысалы олардың айырым белгілері: жақтың (ашық ~ қысаң), еріннің (езулік ~ еріндік) және тілдің (жуан ~ жіңішке) қатысымен ерекшеленеді. Бұл фонологиялық типтің дауысты элементтерінің құрамы сол өзінің буын құру рөліне байланысты болып келеді: [a/e ~ y/i ~ o/ö ~ u/ü].

Түркі тілдерінің бірінші ең ежелгі дауыссыздарының фонологиялық құрамы төмендегідей: әр қайсысы сегіз түрленім фонемалармен бейнеленеді. Басында: алдыңғы [p (~ b ~ m ~ w)]; [m], ортаңғы [t (~ d)], [j (~ dj/tj ~ nj/rj ~ dž/č ~ ž/č ~ z/s ~ dz/c ~ s')], [č (~ š ~ s)]; артқы [k (~ g ~ q ~ h ~ γ)]. Аяғында: алдыңғы [p (~ b ~ m ~ w)]; ортаңғы [t (~ d)], [j (~ d/t ~ z/s ~ r)], [č (~ š ~ s)], [š (~ l)], [r], [l], [n]; артқы [k (~ g ~ q ~ h ~ γ)], [ŋ].

Кейінірек пайда болған екінші типтің айырым белгілері ары қарай морфологизациялану процестерімен ерекшеленеді. Дәлірек айтқанда, күрделі құрамдардағы анықталушы түбір морфемалардың грамматикализациялануы, оған қосыла, олардың күрделі сөздерде пайда болған фонетикалық редукциясы мен фюзиясы. Бұл типтегі вокализм тембрлермен өзгешеленетін екі басты дауысты фонема [a] және [y] жақтың қатысуына қарай ажыратылады және палатализация мен лабиализацияға байланысты

айырым белгілер сингармонизм заңы бойынша сөзді тұтас сипаттайды. Екі басты дауысты фонемалар түркі тілдерінде аффиксті морфемаларда сақталған, <a> фонемасы өзінің [e], [o], [ö] аллофондарында көрініс табады, <y> фонемасы [i], [u], [ü] аллофондарымен сипатталады.

Дауыссыз морфемалардың элементтері сегіз модификация емес, төрт модификацияға ғана ие, өзара айырым белгілері екеу-ақ (палатализация мен лабиализация). Бұл фонологиялық типтің дауысты дыбыстарының құрылымы жоғарыда айтылғандай, екі фонемадан <a> [e ~ o ~ ö], <y> [i ~ u ~ ü] тұрады. Дауыссыздардың құрамы төмендегі басты фонемалардан тұрады, олардың әрқайсысының төрт түрленімі бар.

Басында: алдыңғылары [p (~ b ~ m ~ w)], [m]; ортасындағы [t (~ d)], [j (~ d/t ~ z/s ~ r)], [č (~ š ~ s)], [s], [n]; артқы [k (~ g ~ q ~ h ~ γ)]. Аяғында: алдыңғылары [p (~ b ~ m ~ w)], [m]; ортасындағы [t (~ d)], [j (~ d/t ~ z/s ~ r)], [č (~ š ~ s)], [š (~ l)], [r], [l], [z]; артқы [k (~ g ~ q ~ h ~ γ)], [γ], [ŋ].

Үшінші фонологиялық типі сегіз дауысты фонема және өскен, жетілген консонантизм, дауыссыз дыбыстарымен сипатталады. Бұл дауыссыздар іске асу, жетілу жолында түрлі имманенттік, сонымен бірге түркі тілдерінің ішкі өсуінің, өркендеуінің әсерінен және адстратты, субстратты факторлардың кездесуінен болатын инновациялық ауытқулар мен қабыл алмау сияқты түрлі құбылыстар болса да, бір негізгі фонологиялық модельдері оғыз, карлұқ, қыпшақ тілдерінде өздерінің тиісті модификацияларымен тұлғаланып, орнын тауып қалыптасты.

Өзінің құрамында сегіз дауыстылар бар бұл фонологиялық тип дауыссыздардың барлық айырым белгілерінің бәрі бірдей дауыстыларға көшуімен сипатталады. Сонымен дауыссыздардың айырым белгілері бүтіндей дауыстыларға көшкенімен бейнеленеді. Бұл фонологиялық типте дауысты фонемалардың құрамы симметриялық қарсыластығы бар сегіз дауысты дыбыстан [a], [e], [o], [ö], [y], [i], [u], [ü], яғни басқа тілдердегі соған сәйкес [y], [i], [u], [ü], [y], [i], [u], [ü]-лардан тұрады.

Дауыссыздардың құрамы төмендегі дыбыстардан тұрады. Басында: алдыңғылары [p (~ b ~ m ~ w)], [m (~ b)]; ортасындағы

[t (~ d)], [j (~ dj/tj ~ nj/rj ~ dž/č ~ ž/š ~ dz/c ~ z/s ~ s')], артқы [k (~ g ~ q ~ h ~ γ)]. Аяғында: алдыңғылары [p (~ b ~ m ~ w)], [m]; ортасындағы [t (~ d ~ s/z ~ r)], [č (~ š ~ s)], [š (~ l)], [s (~ z ~ r)], [r], [l], [n]; артқы [k (~ g ~ q ~ h ~ γ)], [γ], [ŋ].

Сонғы үшінші фонологиялық тип, тарихи өркендеп өскен, өзінің кейбір ерекшеліктерін кейінгі түркі тілдерінде сақтаған, тіпті кейбір қазіргі заманғы түркі тілдерінде де, оларда өзгере, өсе келіп өздеріне тән белгілер пайда бола бастаған. Кейбір түркі тілдері араб, парсы, орыс тілдерінен кірме сөздерін алып, анлаутта да, ауслауттада өздеріне сіңіріп алған фонемалар бар.

Дыбыстардың фонема деңгейінде жұмсалуды, яғни фонологизациялануы тілдің даму барысында конвергентті-дивергентті құбылыстар арқылы жүзеге асып, оның жалғамалық (агглютинативтік) құрылысымен, үндестік заңымен тығыз байланысты. Қазақ тілінің фонемалары ұзақ жылдар бойы қалыптасып, айырым белгілері сұрыпталып, әртүрлі аллофондарда іске асырылатын функционалдық ең шағын лингвистикалық бірлікке айналған. Тілдегі жаңа фонемалардың пайда болуы адамның ойлау процесінің дамуы мен тілдің жаңа ұғымдарымен және кірме лексикасының баюымен байланысты.

Қазақ тілінің төл фонетикалық жүйесіне кірмейтін орыс тілі арқылы грек, латын тілдерінен келген халықаралық сөздерде кездесетін <ф> фонемасы сол орыс тілінің өзінде де көпке дейін қабылданбай, бөтен, жат дыбыс болып келген. Сондықтан <ф> фонемасынан басталатын сөздер орыс тілінде мүлде аз, бірнеше сөздер *фабрика*, *фирма*, *фильм* дегендер еуропа тілдерінен келген. Орыстың кейбір деревнялық говорларында [ц, ч] аффрикаттардың орнына [с, ш] дауыссыздары айтылады: *птица*, *курица*, *конец* деудің орнына *птиса*, *куриса*, *конес* десе, *чай*, *чисто*, *ночь* дегенді *шай*, *шисто*, *ношь* дейді, себебі аффрикаттар төл славян тілінде қолданылмаған және <в> ~ <ф>; <с> ~ <ц>; <ч> ~ <ш> деген фонологиялық оппозициялар болмаған, олар фонологизация құбылысының нәтижесінде орыс тілінің фонетикалық жүйесіне кейінірек енген.

Негізгі фонемалардың сөйлеуде көрініс табатын дыбыс түрленімдері синтагматикалық осьте қарастырылады. Мыса-

лы, *atsa* [attsa], *qajıŋsy* [qajtčy], *qabaq* [qavaq], *tapŋsy* [tafŋsy] деген сөздерде тілдің парадигмасында, нақты айтқанда, қазақ тілінің фонетикалық жүйесінде кездеспейтін [ts] (ц), [č] (ч), [v], [ɸ] дыбыстар айтылады: [Ts] дыбысы *цирк* деген сөздегі [ts] (ц) мен бірдей естіледі, [č] дыбысы *часовня* деген сөздің [č] (ч) дыбысына тең, ал [v] (в), [ɸ] (ф) дыбыстарының артикуляторлық сипаты нақ орыс тіліндегідей болмағанымен, бірақ соларға жуық айтылады. Келтірілген дыбыстар қазақ тілінің төл дыбыстарына жатпаса да күнделікті өмірде позицияға байланысты қолданылады. Қазақ тілінің төл фонетикалық жүйесінде, парадигмасында <ts> (ц), <č> (ч) аффрикат фонемалары жоқ болса да сөз ағымындағы синтагматикасында негізгі фонемалардың вариациясы ретінде олар жиі кездеседі. Мысалы: *ketsē* [kettse]; *čtse* [ˈčöttse]; *satsa* [sattsa]; *ketŋsi* [ketčī]; *čtŋsi* [ˈčötčī]; *satŋsy* [satčy] т.б. Аталған сөздердегі <s>, <ŋ> фонемаларының [ts] (ц), [č] (ч) вариацияларда айтылуы олардың сөздегі алатын орнына байланысты, басқаша айтқанда, көршілес дыбыстардың әсерімен осылай түрленіп тұр. [Ts, č] дыбыстарының дербес фонемаларға айналуы үшін олар сөздердегі алатын позициясына тәуелді болмау керек. Позиция тәуелділігінен құтылып, басқа фонемалармен фонологиялық оппозиция құрған кезде ғана бұл дыбыстар дербес фонемаларға айналуы мүмкін.

Егер жалпы түрік және еуропа тілдеріндегі вокализм туралы айтатын болсақ, ғалымдардың пікірінше, типологиялық универсалды вокализм өте кедей, екі-үш дауыстылардан ғана тұрған. Француз түркітанушысы Л.Базен көне түркі тілдерінің құрылымында тек екі ғана дауысты фонеманы атап көрсетеді. Олар: <a> мен <y> дауысты дыбыстар. Ашық-кысаң деп бөлініп, олардың варианттары дивергенция құбылысының нәтижесінде жеке фонемаларға айналып, саны сегізге дейін өскен. Тілдің даму барысында <a> фонеманың аллофондары <o>, <ö>, <e> қатарларын құрса, <y> фонемасының аллофондары <ı>, <u>, <ü> фонемаларына айналды. Біздің байқауымызша, фонеманы сипаттайтын ажыратушы белгілердің ішінде ашық-кысаң айырым белгілерінің орны бөлек. Бұл айырым белгісінің ең ежелгі және тұрақты екені көрінеді. Үндестік заңына бағынатын фонеманың жуан-жіңішке, езулік-еріндік айырым белгілері кейбір

жағдайда мағына ажыратушы қызметке қатыспайды, мысалы, *tas – tys, qal – qyl, qas – qys, qar – qyr, qon – qun, bol – bul, kün – kōn, dām – dem, bil – bel*. Бұл жағдайда тек ашық-қысаң айырым белгісі мағына айқындаушы қызмет атқаратынын көруге болады. Хронология жағынан қарағанда, ең алдымен ашық-қысаң айырым белгісі бөлініп шығып, фонемалардың оппозиция құруына себеп болған. Содан кейін консонантизмнің дамуына байланысты жуан-жіңішке, езулік-еріндік айырым белгілері қалыптасқаны ақиқат.

Н.А. Баскаковтың пікірінше, түркі тілдеріндегі фонологиялық құрылым моновокалды типпен ерекшеленіп, басқаша айтқанда, барлық дауыстылар бір ғана дауысты фонеманың варианттары болып, буын құрушы қызметін атқарған. Ғалым зерттеуінде дыбыстар жүйесінің эволюциясы бес кезең аралығында қарастырылды (алтай дәуіріне дейінгі уақыт, алтай дәуірі, ғұн дәуірі, көне түркі дәуірі, жаңа түркі дәуірі) және әр кезеңге сай дыбыстардың даму жолдары көрсетілді. Алтай дәуіріне дейінгі уақытта дауысты дыбыстар буын түзуші қызметінде ғана жұмсалып, морфонемаға сәйкес келсе, алтай дәуірінде түркі тілдері морфема және қосымшамен бірге агглютинативтік құрылысына жеткен [Баскаков, 1988].

Базен мен Баскаковтың пайымдаулары бір-бірімен үндеседі және барлық тілдерге тән фонологизация құбылыстарының механизмін, аллофондардың фонемаларға айналуының негізінде фонология заңдылықтарын ашып беруге көмектеседі.

Қайсыбір түркі тілдерінің фонологиялық заңдылықтарын ашу үшін сөздің фонологиялық талдауы ең алдымен түбір морфеманың фонологиялық процестерін ашудан басталу керек, содан кейін ғана аффикстік-морфемалардағы құбылыстарын қарастыруға болады. Басқаша айтқанда, қайсыбір түркі тілдерінің фонологиялық заңдылықтарының типін анықтау үшін, ең алдымен басы мен аяғында дауыссыз дыбыстар мен ортасында дауысты дыбыстың элементі бар түбірлі морфеманың қасиетін білдіретін фонологиялық құбылыстарды зерттеу керек, содан кейін ғана аффикстік морфемалар мен түбірлік морфемалардың қосындысының фонологиялық мүмкіндіктерін қарастыруға болады.

Бір буынды түбірлі морфемаларды зерттеген Ә.Қайдаровтың пікірі бойынша, бір дауыстыдан тұратын буын ертеде одағайлардың қызметінде қолданған. [А] дауыстысы сегіз одағайдың мазмұнын көрсеткен. [Ә] дауыстысы он бір одағайдың мазмұнына сәйкес келген. [Е] дауыстысы алты одағайдың мазмұнымен сипатталған. [О] дауыстысы одағай мазмұнымен қатар, өзі есімдіктің қысқарған түрі [Қайдаров, 2005, с.44].

Типологиялық туыстас және туыстас емес тілдерді зерттеу нәтижесінде, түркі және еуропа ғалымдарының айтуына қарағанда, барлық тілдердің көне құрылымы бірдей және түбір тілдермен біргелік болған. Өзінің ежелгі даму тарихында еуропа тілдерінің ататілі түбір тілдерге жатқан, содан кейін агглютинативті және флективті тілдерге ауысқан. Агглютинативтік тілдердің түбір тілдерге сәйкес келген кезеңінде сөздердің моновокалдык құрамында көрінетін айырым белгілері қазіргі Оңтүстік-Шығыс Азияның тілдеріне сай әуеннің көтерілу-бәсеңдеуімен ерекшеленген. Герман тілдерінің фонологиялық жүйелерінің эволюциясын зерттеген ғалымдардың айтуынша, еуропалық тілдердің ататілін қазіргі қытай тілімен салыстырғанда, олардың фонетикалық жүйесінде вокализмнің кедейлігімен қатар дауыссыздардың түрленім ренктерінің байлығы байқалады.

Фонологиялық жүйелердің тарихында фонемалардың түрлі өзгерістерге түсуі орын алады. Бір фонемаға я фонема тіркесіне қатысты тұрақты дыбыс өзгерістері барлық фонетикалық позицияда да және бір позицияда да кездесе береді. Мысалы, орыс және басқа да славян тілдерінде дауыстылардың мұрынды түрлері жойылған. Неміс тіліндегі дифтонгтар [io/ia] > [ie, uo/ua] созылынқы дауыстыларға [i:], [u:] ауысқан. Ескі француз тіліндегі қысқа және созылынқы дауыссыздардың да қарама-қарсылығы жойылды.

Фонологиялық жүйелердің даму процесінде созылынқы дауыстылардың қысқаруы орын алған. Мысалы, ескі түрік тілінде *ta:m*, казак тілінде *tam*, ескі түрік тілінде *qa:r*, казак тілінде *qar*. Сондай-ақ ескі түрік тіліндегі басқа да созылынқы дауыстылар ([a:] > [a], [u:] > [u], [o:] > [o], [e:] > [e]) қысқартылған. Бұл үдеріс еуропа тілінде де орын тапқан. Латын тіліндегі

кейбір созылыңқы дауыстылар қысқарған. Мысалы, [a:] > [a] l, m, r, t дауыссыздардың алдында *laudat* «мақтайды». Қысқа дауыстының созылуы да тілдердің тарихи кезеңдерінде кездескен ([i] > [i:], [ö] > [ö:], [o] > [o:]), ескі түркі тілінде *bigiz*, түрікмен тілінде *bi:z*, ескі түркі тілінде *söyük* алтай тілінде *sö:k*, ескі түркі тілінде *soyuq* алтай тілінде *so:q*. Кейбір түркі тілдерінде (қырғыз, түрікмен, хакас) дауыстылардың созылыңқы/қысқа айырым белгілері сақталған, мысалы, түрікмен тілінде *zha:z* (жаз), *a:q* (ақ), хакас тілінде *ha:s* (белбеу). Басқа түркі тілдерінде көбінесе созылыңқы дауыстылар жойылған.

Қысқа және созылыңқы дауыстылардың фонологиялық мәнін ескеру керек, басқаша айтқанда, бұл айырым белгі арқылы сөздердің мағынасы ажыратылады, мысалы, түрікмен тілінде *to:z* – шаң және *toz* – «тозу» деген мағынаны білдіреді, *a:rt* біреудің «арты» және *art* «жүк арту» деген мағынаға сәйкес келеді. Дауысты дыбыстың созылыңқылығы дауыссыздардың редукциясы, түсіп қалуы, тартылуы процестердің нәтижесінде орын алған құбылыстар, мысалы, хакас тілінде *señek* > *se:k*, *ayys* > *a:s*, *oyul* > *o:l*, шор тілінде *payyr* > *pa:r*, *pügün* > *pün*. Сөз ішінде дауыссыз дыбыс түсіп, элизияның нәтижесінде, одан кейінгі дауысты дыбыс алдыңғы буынның қатарына келіп тұрғаны байқалады. Ә.Кайдаровтың айтуынша, дауысты дыбыстардың *бірінші дәрежедегі* созылыңқылығының фонологиялық, мағына ажыратушы қызметі бар, мысалы, түрікмен тіліндегі *at* пен *a:t*. Тұрақсыз дауыссыздардың [g] (г), [ɣ] (ғ), [w] (у), [j] (й), [ɲ] түсіп қалу нәтижесінде екі бір буынды түбір пайда болады: оғул *oɣul* (оғул) > *o:l* және *ul* (ұл). Бұл дауысты дыбыстың *екінші дәрежедегі* созылыңқылығын көрсетеді [Кайдаров, 2005, с. 96.].

Созылыңқы дауыстының **дифтонгизациясы** барлық тілде кездесетін әмбебап құбылыс. Якут тіліндегі [ya], [ie], [io], [üö] дифтонгтары дауыстылар мен дауыссыздардың бірінің біріне тартылуының нәтижесі болып табылады. Ескі неміс тіліндегі [i] неміс тілінде [ei] - ге ауысады, мысалы, *min* > *mein*. Дифтонгтың **монофтонгизациясы** да әмбебап құбылысқа жатады. Ескі түркі тілдеріндегі [ya], [ie], [io], [üö] осы құбылыстың нәтижесінде [a], [e], [o], [ö] монофтонгтарына ауысқан. Еуропа тілдерінде де бұл

процесс байқалған. Латын тіліндегі [ae], [uo] дифтонгтар ескі неміс тілінде [e] және [u] монофтонгтарына ауысқан, мысалы, *guot* > *gut* «жақсы». Ескі неміс тіліндегі дауыстыдан тұратын тіркестен монофтонгизацияның нәтижесінде бір жуысынқы фонема пайда болды [s] + [x] > <S>.

Түркі тілдерінде ашық дауыстылар екпінсіз позицияда **редукцияланып**, қысаң дауыстыға айналды. Мысалы, ескі түркі тілдеріндегі [a] мен [ā] ұйғыр тілінде [i] мен [u]-ге ауысты, *kema* > *kemilär*, *harva* > *harvular*, *bala* > *balysy*. Ескі неміс тілінде де бұл құбылыс байқалған: *zunga*, қазіргі неміс тілінде *zunge* «тіл». Қыпшақ тобына жататын түркі тілдерінің көпшілігінде, оның ішінде қазақ тілінде жеке сөздердің айтылуында қысаң дауыстылар буын тоғысында түсіріліп айтылады. Мысалы: *auyla* > *auylm*, *ojyn* > *ojna*, *auyz* > *auzym*, *erni* > *ernim*. Екпін түспеген буындардың көмескіленуі оның соңына қарай жылжуына, сөз құрамының күрделенуіне байланысты. Алдыңғы еріндік дауыстылардың **делабиализациясы** түркі тілдерінің қыпшақ және оғыз топтарында кездеседі, мысалы, қазақ тіліндегі *eški*, *tyrna* ескі түркі тілінде *öcki*, *turna*, түрікмен тілінде *tepe*, ескі түркі тілінде *töbe*, жалпықыпшақ тілінде *jüz*, *jük* қараим тілінде *jiz*, *jik*. Делабиализация құбылысы қарлұқ тобының өзбек тілінде екі буынды сөздердің екінші буынында кездеседі: *uzun* > *uzin*, *učin* > *učin*. Еріндік дауыстылардың делабиализациясы еуропа тілдерінде де ұшырасады, ескі ағылшын тілінде *fyllen*, қазіргі ағылшын тілінде *fil* «толтыру».

Қазіргі қазақ тілінде көне түркі тіліндегі [y] делабиализацияға ұшырап, [i]-ге айналады. Мысалы: көне түркі тілінде *kumuš*, қазақ тілінде *kumis*, сондай-ақ *ökünüc* > *öküniš*, *tügünčük* > *tüjinšik*, *üčün* > *üšin* т. б.

Тарихи **лабиализация** ұйғыр тілінде орын алған: *qasyq* > *qosuq*, *tany* > *tonu*, *asyq* > *osuq*, *tämir* > *tömür*, *mamaj* > *tomaj*, *bavaq* > *bovaq*. Өзбек тілінде де лабиализация құбылысы кездеседі: *qatik* > *qatuw*, *keldik* > *kelduw*, *borarmiz* > *borarwuz*. Әзірбайжан тілінде: *baş* > *boş*, *davan* > *dovan*, *tava* > *tova*. Түрікмен тілінде: *jabaş* > *jybaş*, *min* > *mün*.

Еуропа (француз, неміс) тілдерінде де кейінді (регрессивтік) ас-

симиляция орын алып, лабиализация құбылысының нәтижесінде еріндік дауыстылар пайда болған.

Сөз тұлғаларының тарихи дамуында із қалдырған құбылыстардың бірі метатеза құбылысы, дыбыстардың өзара орын ауыстырып келуі. Ескі түркі тілдерінде *jaymur* || *jamur*, *sarymsaq* || *samyrmaq*, *orta* || *otra*, *talas* || *tasal*, *äpke* || *äkpe*, *baɣla* || *baɣa*. Метатезаға ұшырайтын дыбыстар: *yl* || *ly*, *rt* || *tr*, *pk* || *kp* тағы басқалар. Бұл құбылысты айқындау үшін ескі жазбалар тілін бүгінгі тіліміздегі фактілермен салыстырып қарастыру қажет. Метатеза құбылысын ғалымдар көбінесе М.Қашкаридін еңбегінен алып зерттеді.

Метатеза құбылысы еліктеуіш сөздер шеңберінде К.Хұсайыновтың еңбегінде қарастырылды [Хұсайынов, 1988, с. 49]. Автор метатезаның типологиялық заңдылықтарын көрсетіп, дыбыс алмасуында жұппен келетін дауыссыздарды мысалға келтіреді: [s – q], [q – s]; [t – p], [p – t]; [q – č], [č – q]; [q – š], [š – q]; [t – q], [q – t]; [t – s], [s – t]; [p – š], [š – p]; [s – p], [p – s].

Ататілдегі фонологияның ішкі реконструкциясын қарастырып көрейік. Ішкі реконструкция дегеніміз көп жағдайда бір тілдің синхрондық морфонологиялық зерттелуіне сәйкес келеді. Себебі тілдің фонетикалық өзгерістерінің арқасында тіл тарихының кейбір кезендерінде фонологиялық болып келген өзгешеліктер морфонологиялық деңгейге көтеріледі. Мысалы, орыстың қазіргі әдеби тілінде екі түрлі [e] бар екені белгілі. Екпінсіз сөздегі [e]-лер бірімен-бірі бірдей болады. Жінішке дауыссыздың алдындағы [e]-нің де ешбір айырмашылығы жоқ сияқты. Ал жуан дауыссыздың алдындағы [e] [o]-ға айналып кетеді. Мысалы, *плеть* - *плетка* деген сөздерде [e] [o]-ға ауысып кетті, ал *сеть* - *сетка* деген сөздерде жінішке дауыссыздың алдындағы [e] өзгермей қалды. Бұл жердегі [e] мен [o] - ның алмасуын түсіндіретін заң жоқ болғандықтан, ғалымдар *плеть* және *сеть* деген сөздердегі [e] - лерді бұрын бір-біріне ұқсамайтын екі түрлі фонемадан пайда болған деп болжайды.

Ескі ескерткіштердегі жазуларда да оларды екі түрлі белгілейді: **е** және **Ѣ** (ять) деп. Бұл екеуі екі түрлі фонема болған деген болжамды нақтылайтын сияқты. Ішкі реконструкция ататілде ертеректе

қолданылған бір фонеманың екі фонемаға сәйкес келгенін ғана анықтап қоймай, одан да бұрынғы тарихи процесте бір фонеманың бірнеше және әртүрлі фонемаға сәйкес келетінін де ашып бере алады.

Фонологиялық жүйелердің даму процесіне байланысты буынның негізгі қызметі өзгерген. Буынның морфемаға сәйкес келуі бірте-бірте жойыла бастайды. Дауысты дыбыстар өзінің тәуелділігінен құтылып, өздері жеке буын құрайтын болды. Сонымен, дауысты дыбыстардың кіші жүйесі пайда болды. Жаңадан пайда болған вокализмнің кіші жүйесі алдымен екі-үш дауыстылардан тұрған. Тілдің даму процесімен бірге, дивергенция құбылысының нәтижесінде дауыстылардың позицияға байланысты аллофондары жеке фонемаларға ауыса бастады. Сөйтіп барлық тілдерге тән универсалды фонологизация құбылыстарының негізінде фонемалардың саны өсті. Көне славян тілдерінің алғашқы фонологиялық талдау негізінде праславян тілінің буын сингармонизмі туралы болжам жасалған. Сингармонизм (үндестік заңы) туралы идея кез келген тілдің фонологиялық жүйесіндегі тарихи фундаменталды концепцияға жатады. Бұл туралы қағида Бодуэн де Куртенэ, Р.О.Якобсон, Р.И.Аванесов, В.Н.Сидоровтардың еңбектерінде кездеседі. Сингармонизм, яғни үндестік заңы, А.А.Шахматовтың айтуынша, бір-біріне жақын тұрған дыбыстардың бір тембрмен үндес айтылуы. Р.И.Аванесов тілдегі силлабема (буын) кезені туралы өзінің ғылыми пікірін ұсынған. Орыс ғалымдарының сингармонизм туралы жоғарыда айтқан идеялары түркі тілшілері зерттеулерінің ғылыми ұстанымдарымен үндеседі. Жоғарыда көргендей, қазіргі түркі тілдеріне тән сингармонизм заңы бұрын славян тілдерінде де болған екен. Бұл сингармонизм заңы барлық тілдердің даму процесінде орын алған құбылыс деп болжауға болады.

Сонымен, әр тілдің фонематикалық құрылымының өзгеруі - оның дыбыс жүйесінің үздіксіз дамуының нәтижесі болып табылады. Фонемалардың дифференциалану негізінде, олардың аллофондары, тілдің дамуына сәйкес, мағына айқындау қасиетіне ие болады. Типологиялық туыстас және туыстас емес тілдердің дербес фонемалары жаңа ұғымдарды танбалау үшін басқа тілдерден келген кірме лексикамен және тілдің ішкі заңдылықтарына бай-

ланысты конвергенция, дивергенция процестерінен өтіп пайда болады.

Тілдің ішкі заңдылықтарына байланысты және кірме сөздердің әсерімен ондай дыбыстар дербес фонемаларға айналады. **Фонологизациялану процесі – барлық тілдерге тән әмбебап құбылыс.** Әртүрлі деректерге сүйенсек, еуропа тілдерінде де, түркі тілдерінде де байырғы заманда фонемалардың саны аз болған. Тілдің даму процесіне байланысты фонемалардың вариациялары позицияға тәуелді болмай фонологизацияланады. Қазіргі кезде дамыған еуропа тілдерінде фонемалардың саны аз емес, мысалы, латын алфавитінде 26 әріп бар, ал фонемалардың саны оған карағанда әжептәуір көп: ағылшын тілінде 44, француз тілінде 35, неміс тілінде 42, итальян тілінде 32. Себебі латын әліпбиі көне замандардан келе жатыр, содан бері фонологизациялану процесіне байланысты барлық тілдердегі фонемалар саны өскен.

Қазіргі қазақ тілі фонетикалық жүйесінің даму процесінде оған ішкі және сыртқы фактілер әсер етеді. Бір жағынан, орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздердің дыбыстары, екінші жағынан, қазақ тілінің ішкі заңдылықтарына сәйкес, фонема вариацияларының синтагматикалық осьтен тілдің парадигмасына, оның фонологиялық жүйесіне енген дыбыстары. Адамның сөйлеу процесінде кейбір дыбыстар позицияға тәуелділігінен құтылып, басқа дыбыстармен оппозиция жасауға мүмкіндік алады. Бір оппозицияның мүшесі болуымен ғана дыбыс дербес фонеманың статусын алады. Қазақ тіліндегі фонемалардың вариациялары фонологизацияланып, өзінің негізгі фонемаларымен оппозиция құрса, сонда ғана олар тәуелсіз жеке фонемаға айналады, мысалы, *salsa* <s> ~ <ts>, *qajtsy* <š> ~ <č>, *obal* ~ <v>, *qypšaq* <p> ~ <f> деген сөздерде [ts], [č], [v], [f] дыбыстары болашақта қазақ тілінің төл дыбыстарынан айырмашылығы болмас деп болжауға себеп бар. Орыс тілінен келген сөздерді есепке алмасак та, қазақ тілінің өзінің фонетикалық құбылыстарына сәйкес аталған дыбыстар күнделікті өмірімізде жиі кездеседі де, колдану, айту процесінің нәтижесінде қазақтардың артикуляторлық аппаратына сіңісіп, икемделіп, тілдің артикуляциялық базасына өзгерістер енгізеді.

Қазіргі таңда қазақ тілінің фонемаларының саны өсу барысында, фонологизациялану процесі жүріп жатыр. Сөйтіп, қазақ тіліндегі фонологизация процесі фонема теориясының әрі қарай дамуына, кейбір күрделі проблемаларын анықтауына мүмкіндік береді және фонологияның теориялық принциптері кейбір орфография мен орфоэпияның талас мәселелерін шешуге үлес қосады. Фонетика-фонология құбылыстарының даму тарихын жүйелі түрде зерттейтін диахрондық фонология тілдердің барлық құрылымдық типтерінің тарихи өзгеріс нәтижелерін, әмбебапты фактілерін пайдаланып, тілдің тарихын, ата-тілін түзіп, ежелгі калпында зерттеуге мүмкіндік береді.

ЕУРАЗИЯЛЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ СИЛЛАБЕМА ТЕОРИЯСЫНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ

Қазіргі таңда Еуразияны мекендеуші түркі халықтарының тарихын, рухани және материалдық мәдениетін, әдебиетін, тілін, ділін жан-жақты, тереңдетіп зерттеуі айрықша жанданып отырғаны байқалады. Тәуелсіздікке қол жеткен қазақ халқы ұлттық мәдениет құндылықтарын жаңғыртып, ұлттық тілінің тарихын, кайнар көздерін іздестіруде. Әлемдегі жаһандану процесіне сәйкес түркі елдері де өздерінің ұлттық тарихын зерттеу елегінен өткізіп, олардың бірігу үрдісі де күшейе түсуде. Түркі халықтарын тұрмыс-салты мен әдет-ғұрыптары, салт-сана ортақтығы, мәдени, ділдік ұқсастықтар да біріктіріп отырғаны күмән тудырмайды. Халықаралық мәдени-гуманитарлық қарым-қатынастар әлемдік қоғамдастықтың гүлденуіне әкелетіні сөзсіз. Сондай-ақ түркі әлемінің жалпы адамзат әлемінен ерекшеліктері, ұлттық құндылықтар өзгешеліктерінің табиғаты, әлемдік өркениетке қосқан үлесі ғылыми шешімдерін күтеді.

Түркі тайпалары, олардың ірі этностық бірліктері Еуразиялық кеңістікте, батыста Дон, Еділ, Жайық өзендерінен, шығыста Орхон-Енисей өзендерін қамти өтіп, Оңтүстікте Тянь-Шань тауларына дейінгі байтақ ұлы даланы жайлап, малын өсіріп, тойдумандатып, ат жарыстырып, көшіп-қонып жүрген бабаларымыз жан-жағындағы елдерге ықпал жасағандары ақиқат. Олардың өмір-салтына, шаруашылығына әдет-ғұрпына түрлі алыс елдерден келген саяхатшылар мен зерттеуші ғалымдар қызығушылық танытқандары анық. Түркі тайпаларының байтақ жатқан сулынулы жерлеріне Ресейдің І Петр патшасының көңілі ауып, өзінің ғалымдарына қосып миссионерлерін жіберіп отырған. Олардан да бұрын түрлі зерттеуші, қызығушы ғалымдар Еуропадан да келе бастаған. Мысалы, Англиядан профессор Дж.Клоусон, Польшадан профессор П.Цыма, Германиядан проф. Э.Триарский, Швециядан профессор Г.Ярринг, Франциядан Л.Базен т.б. Белгілі түрколог Н.А. Баскаков өзінің «Тюркские языки» деген кітабында ертеден бастаған түркологтардың еңбектерінің елеулілеріне көңіл аударып, өз кітабында оларға шолу жасаған.

Егер де біз негізгі қоғамы ретінде қазақ қоғамын алсақ, оған тарихи және хронологиялық ең жақын ноғай қоғамы еді. XV ғасырда одан өзінің қазақ тілімен қазақтар қоғамы бөлініп шықты деуге болады. Бұл ноғай қоғамынан қазақтар ғана емес, қарақалпақтар, ноғайлар, башқұрт, татарлар да шыққан. Қазіргі уақытта да өзара ең жақын, туысқан тілдер – қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдері. Бұлар бір уақытта Ноғай ордасы атанған белгілі қоғамға қараған. Ол қоғам XIV-XV ғасырлардан бұрын белгілі болып, Дешті-Қыпшақ деп аталған көлемді аумақты алып жатқан қыпшақтар тайпалары жайлаған байтақ жер. Бұл байтақ жерді алып жатқан мықты ұйымдасқан түркі тайпалары қыпшақ тайпаларымен бірігіп, XIII ғасырда басып кірген моңғолдарға тойтарыс беріп қана қоймай, оларды өздеріне сіңіріп жіберген. Одан да бұрын хунну империясында Батыс түрік, Шығыс түрік қағанатының ішіне кірген түркі тайпалары хунну империясымен бірге ыдыраған.

Түркі әлеміндегі қоғам дамуында түрлі тарихи әлеуметтік және мәдени өзгерістер, жаңғыртулар ұлттық тілде көрініс табады. Қазақ тілін генетикалық және типологиялық жағынан туыстас тілдермен салыстыра-салғастыра зерттеу мәселесі кенінен өріс алып келеді. Түркі тілдерінің жалпы фонологиялық заңдылықтарын зерттеу барысында түркітанушылардың назар аударып отырған басты мәселесі – көне ескерткіштерде тілдік ерекшеліктерін оның жазылған дәуіріндегі, одан бұрынғы және кейінгі дәуірлердегі ескерткіштермен салыстыру арқылы тілдің фонетикалық құрамын барынша дәл айқындау. Ұлттық тілдің жалпы халықтың өмір тіршілігінің көрінісі болғандықтан, оның даму, қалыптасу кезеңдерін анықтау, өзгеру механизмдерін білу тілдің қазіргі күйін айқындай түсуге жол ашады. Түркі әлемінің мәдениетаралық кеністікке ену барысында ұлттардың, қоғамдардың, тілдердің, ұлт өкілдерінің өзара байланысы, әлеуметтік мәдени білімі мен тілде көрініс табатын мәдени-рухани ерекшеліктерді білуі субъектілердің өзара түсінісуінің алғышарты болып табылады.

Қазақстан халықаралық аренаға шығып, шетелдермен терезесі тең түрде жан-жақты қарым-қатынас орнатып жатқан шақта, халықаралық қатынасты заман талабына бейімдеу үшін қазақ тілін

туыстас түркі тілдерімен және туыстас емес тілдермен салыстыра зерттеудің қажеттілігі туындап отыр.

Әртүрлі семья тілдерін тарихи-салыстырмалы зерттеу барысында олардың туыстық шеңберін әр уақытта одан әрі ұлғайтуға тырысып, тілдердің бір семьясының туыстық байланысын оның екінші семьясына созып жеткізіп, олардың ерте замандардағы генетикалық туыстығын дәлелдеу әрекетін жасау орын алады. Лингвистикалық ғылымның тарихында үндіеуропалық тілдерді семит тілдерімен, угрофин тілдерін алтай тілдерімен үндіеуропалық тілдерді түркі және орал-алтай тілдерімен жақындастыруға әрекет жасалған. Тағы да түркі тілдерін орал тілдерімен, монғол тілдерімен, угрофин тілдерін үндіеуропа тілдерімен, орал тілдерін тағы басқа тілдермен туыастыруға тырысты. Егер бұрынырақта көбінесе жеке семьялы тілдерді басқа семьядағы тілдермен, мысалы, семит тілдерін үндіеуропа тілдерімен, түркі тілдерін угрофин тілдерімен жақындастыруға тырысса, ал мұндай процесті қазіргі жағдайдағы зерттеулерде қарастырсақ, онда арасында туысқандық қатысы бар тілдерге өте алыс көп тілдерді қосады.

Ескі дүние (старый свет) мен жана дүниенің тілдерін генетикалық жақындату үшін М.Суодеш жер жүзінде өте үлкен аумақты алып жатқан тілдердің барлығы туралы бір қорытындыға келеді. Оларды ол дене-финдік (finnodeltan) деп арасы ең алшақ екі кеңістіктегі тілдер тобын – біреуі Америкадағы атапактық (атапакских) дене тілінің, екіншісі Еуразиядағы финн-угор тілдерінің атымен атайды.

В.М. Иллич-Свитыч та туысқан тілдердің үлкен тобын бөлектеп алып, оны **ностратикалық тілдер** деп атайды. Ол nostrатикалық тілдерге Ескі дүниеден (Старый свет) алты тілдік топ жатады дейді: үндіеуропалық, алтайлық, оралдық, дравидиялық, картвел және семито-хамиттық [Иллич-Свитыч, 1968].

Ғалымдардың белгісіз тілдерді іздеп-табу талабы әрине құптайтын жағдай. Тілтаным ізденіс тарихында кейде ұтымды жағдайлар да болып тұрған. Бір уақыттарда самодий тілдерінің финн-угор тілдерімен туысқан екені белгісіз болған. 1915 ж. финнің белгілі тілшісі Е.Сетелланың «Zur Frage nach

der Verwandschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen» деген еңбегі шыққаннан кейін самодий тілдерінің финн-угор тілдерімен туыстығы белгілі болды. Содан кейін самодий тілінің материалдарын финн-угорлықтар кенінен қолдана бастады. Бұл жағдай барлық тілдердің генетикалық байланыстары әлі түгелімен зерттеліп болмағанын, әлі де болса белгісіз тілдердің табылып, олардың бізге бұрыннан таныс тілдердің топтарымен генетикалық байланысы анықталуы мүмкіндігін көрсетеді.

Жоғарыда айтылып кеткендей, қазіргі заманғы ғалымдар тілдердің туыстық семьяларына мөлшері, саны өте көп болып шығатын тілдерді қосуға тырысады. Бұл үрдіс кездейсоқ емес. Бұл үрдістің өзіне пайдалы себептері де бар. Олар мыналар: 1) Бір туыстық топқа қосылатын семьялардың саны неғұрлым көлемді де көп болса, бұл тілдерді зерттейтін тарихи келешек аумағын да әрине кеңейтеді. Егер Орал ататілі 10-15 мың жыл бұрын өмір сүрсе, ностратикалық тіл одан тарихи көп ертедегі терең кеңістікте болған болуы керек. Онда ол тілдердің өмір сүрген кезеңі бізден 30 мың, тіпті 40 мың жыл бұрын болған сияқты. 2) Қандайда бір тілдік семьяда туысқан тілдердің саны неғұрлым көп болса, соғұрлым ол тілдердің кейбір түрлерінде некилы сирек ескі архаизмдер кездесуі мүмкін. Ол ескіден қалған архаизмдерді зерттеу нәтижесінде біз қазіргі тілдердің кейбір тарихи түсініксіз мәселелерін анықтап алуға мүмкіншілік алар ма едік. Жаңа табылған деректердің аркасында фонетикалық жаңа заңдар мен көне грамматикалық құрылымдардың элементтері бізге туысқан тілдердің даму жолы туралы дәлірек түсінік берер еді. 3) Көп тіл топтарының туыстығын дұрыс көрсету, олардың көне замандарда қандай географиялық кеңістіктерде орныққанын дәл анықтауға көмектесер еді.

Ұлттың тілі, тарихы, мәдениетін, рухани қазынасы, дүниетанымы тығыз қарым-қатынаста, бірлікте алып қарастырған жағдайда ғана түркі әлемін шынайы танып білуге жол ашылады, сонымен қатар ұлттық тілдің қазіргі өркениетіміздің, ұлтымыздың қалыптасуына ұйытқы болғандығы белгілі. Түркі әлемінің рухани құндылықтары, ғасырлар бойы қалыптасқан өмір тәжірибесі,

мәдениеті, салт-дәстүрі оның тілінде сақталады. Тілдің дыбыс жүйесін функционалды жағын зерттейтін лингвистиканың негізгі саласы - фонологияның жалпы тілтанымының қалыптасуына зор үлес қосқаны белгілі. Фонологияның жалпы заңдылықтары, құбылыстары мен ұғымдары тіл білімінің аясын кенейтіп, тереңдетіп дамытты. Тіл білімінде өзінің даму барысында түрлі өзгерістерге түсіп, жанарып немесе қайта қалыптасып жататын дыбыстардың табиғатының даму жолдарын анықтайтын салыстырмалы фонологияның маңызы зор. Оның ішінде дыбыстар жүйесіндегі дауысты, дауыссыздарды синхрондық және диахрондық аспектіде қарастырудың мәні ерекше. Туыстас түркі тілдерінің вокализм мен консонантизм жүйелерінің даму тарихы мен кезеңдерін салыстырмалы-тарихи әдістер арқылы сипаттау қазақ тіл білімінде өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Түркі тілдерін өзара топтастыру және генеологиялық классификацияға сүйене отырып, олардың тарихи фонологиясы мен фонетикалық жүйесінің қазіргі калпы кешенді түрде бірге қарастырылады. Салыстырмалы фонологияда тек туыстас тілдердің деректері ғана емес, сонымен бірге туыстас емес тілдердің де фактілері алынады. Әр тілдің өзінің типологиялық ерекшеліктері мен универсалиялары (эмбебаптылығы) ескеріліп, олардың тарихын және ататілі фонологиялық жүйесін түзуге болады. Барлық тілдерге тән универсалды фонологизация құбылыстарының негізінде дыбыстардың фонематикалық мәртебеге көтерілуі, дыбыстардың позицияға байланысты аллофондарының жеке фонемаларға ауысуы, мағына айқындау қасиетіне ие болуы туыстас және туыстас емес тілдерінің материалында көрінеді. Тілдердің **буындары** да, даму үдерісіне байланысты морфемалармен сәйкес келуінің бірте-бірте жойыла бастағанын да, олардың негізгі қызметі өзгергенін де деректер арқылы дәлелдеу қажет.

Н.А. Баскаковтың пікірінше, біріншіден, көне және қазіргі түркі тілдерінің фонологиялық құрылымдарының модельдерін ретроспективтік әдіспен қарастыру үшін түркі сөздерінің сингармонизм заңын жан-жақты да тереңірек зерттеп білу керек, екіншіден, түркі тілдеріндегі дауысты дауыссыз дыбыстардың

жүйесінің дамуын зерттей отырып, оның көне тілдер мен кейінгі конкретті тілдердің фонологиялық құрылымына тигізетін әсерін қадағалау, үшіншіден, фонологиялық деңгейдің морфологиялық және синтаксистік деңгеймен өзара қатысын зерттей келіп, олардың қазіргі түркі тілдерінің түбірлік жүйеден агглютинативтік жүйеге көшудегі заңдылықтарының ұқсастығы мен айырмашылығын байқау, төртіншіден, диахрониямен байланысты вокализм мен консонантизмнің дамуының арқасында пайда болған фонологиялық құрылымның көне және жаңа түрлерін белгілеу және олардың дамуына әсер еткен әртүрлі субстратты және адстратты тілдердің вокализмі мен консонантизмінің де әсерін ашып анықтау.

Түркі тілдерінің барлық деңгейі бір-бірімен тығыз байланысты, бұның өзі түркі тілінің жалғамалы типологиясына байланысты болса керек және түркі тілдерінің фонологиялық құрылымына әсер етеді. Егер сөйлем мен сөз тіркесі сөздің морфологиялық құрылымын анықтайтын болса, ал сөз болса, ол сөздің фонематикалық құрылымын анықтайды, ал фонеманың құрылымына талдау жасалса, ол сөздің морфологиялық құрылымымен тығыз байланысты болады. Тілдің морфологиялық құрылымын анықтайтын синтаксистік деңгейі болса, ол морфологиялық құрылымның өзі тілдегі ерекше фонологиялық құрылымдарды түзеді. Егер де морфологиялық деңгейде сөздің, сөз тіркесінің, сөйлемнің құрылымының өзгеруі қарастырылса, фонологиялық деңгейде сөздің түбір-морфемасының фонологиясы мен оның аффиксінің фонологиясына арнайы көңіл аударылады. Сонымен, сөздің фонологиясы өзінің құрылымы бойынша сөздің морфологиясымен анықталады.

Н.А. Баскаков сөз бен сөз тіркесінің толық изоморфизміне көңіл бөлген. Оның пікірінше, сөз бен сөз тіркесінің бір құрылымдығы, ол бір түбірден тұруы мүмкін, немесе: 1) бір түбір морфемадан және оған қосылған, сөздің жалпы мағынасын көрсететін бірнеше аффикстен және 2) түбірден кейінгі бірнеше аффикстерден абстракті түбірдің мағынасын анықтайтыны. Мысалы, қазақша *жаз-иш-ды*. Сөз бен сөз тіркесінің изоморфизмі (барабарлығы) сол жалғыз сөздің өзі екі құрамнан тұрады деп санауға мүмкіндік

береді: 1) түбір морфемадан немесе түбір морфеманың бір аффикспен немесе бірнеше аффикстің қосындысынан тұратын анықтауыштан және 2) анықталушы құрамнан тұратын, бірнеше аффикстік морфемалардан құрылған абстракті ұғымды білдіретін тұлға.

Қазіргі түркі тілдерінің көбінің байырғы лексикасының түбір морфемаларындағы дауыстыларды алып қарасак, онда сегіз (басты) негізгі дауысты фонемалар – яғни төрт ашық <a>, <e>, <o>, <ö> және төрт қысаң <y>, <i>, <u>, <ü>, аффикстік морфемалар – сол дауыссыз дыбыстардың жүйесінде екі негізгі фонемалар <a> – ашық және <y> – қысаң, ал сингармонизмге тәуелді өзіне үйлесетін варианттарымен сипатталады. Түркі тілдеріндегі түбір морфемалардың құрылымының ерекшелігі оның қазіргі палаталдық және лабиалдық аттракцияда ғана үндестік заңына бағынуында емес, оның үстіне жақтың қатысына ашық-қысаң болып, дауысты немесе дауыссыз қосындысынан тұрады да, оның өзі не палаталды не лабиалды аттракциямен өзгешеленеді.

Сонымен, сөз бен сөз тіркесінің барабарлығы туралы гипотеза бойынша және әрбір аффикстік морфеманың лексикалық мағынасының тарихи объективтік шындық (нақтылық) екендігі мойындалса, онда сөз бен сөз тіркесіне байланысты жалпы мағыналық, грамматикалық категориялардың заңдылығын да мойындау керек: 1) біріншіден, түбір және аффикстік морфема мен сөз тіркесінің синтаксистік арақатынасының біргелкілігі, яғни морфосинтаксистен біргелкілігі; 2) екіншіден, әртүрлі сөз таптары мен оларға тән морфологиялық категориялардың біргелкілігі, яғни морфологиялық біргелкілік; 3) үшіншіден, семантикалық дамудың тарихи процесінде абстракцияланған сөздердің мағынасы мен қазіргі лексикалық нақты маңызы бар сөздердің маңызының, яғни морфосемасиологияның біргелкілігі; 4) фонологиялық мазмұнды морфемалардың біргелкілігі. Фонеманың құрылымын зерттеуде оның адамның сөйлеу тіліндегі сөздің мазмұнына енетін лингвистикалық функцияға қатысты ең кіші элементі болса да, оның тілдің бүкіл құрылымына қатысы бар. Белгілі бір тілдің фонематикалық құрылымын фонеманың

жиынтығы ретінде қарастырғанда оны басқа тілдің бірліктерімен (буын, сөз) қарастыру керек.

Азия және Африканың кейбір буын тілдерінде «силлабема» буын фонологиялық бірлік болып табылады. Буынның ішіндегі дауысты мен дауыссыздар болжалды болғандықтан, олардың тембрі біркелкі болып келеді. Тығыз қабысқан буындағы силлабема жалғыз сегменттік фонологиялық бірлік болып есептеледі және ол (силлабема) дауысты мен дауыссыздың диффуздығын, яғни олардың өзара бір-біріне кірігіп, тығыз қатынаста болуын қамтамасыз етеді. Егерде еуропалық тілдерде буын синтагматикалық бірлік болса, буындық тілдерде ол парагматикалық бірлік болады.

Ежелгі славян тілдерінде жасалған алғашқы фонологиялық талдау онда буындық үндесу, сингармонизм гипотезасын көтеруге мүмкіндік берді, яғни соған әкеліп соқтырды. Сингармонизмнің біріне-бірі жақын тұрған дыбыстардың тембрінің үндесуі деген идеясы силлабема дәуіріне жатады. Орыс ғалымдарының ежелгі славян тілдеріне қатысты сингармонизм туралы болжаулары сингармонизмді түркі тілдерінде зерттеп, түркі тілдеріне тән құбылыс деген түркологтардың пікірлерімен үндесіп жатыр. Бұл сингармонизм деген қазіргі түркі тілдеріне және ежелгі славян тілдерінің бір дәуірлеріне тән құбылыстары типологиялық мәні бар құбылыс болу керек. Осы құбылысты барлық тілдердің дамуында орын алатын өтпелі, ауыспалы кезен деп айтуға болады. Славян ата тілінің фонологиялық жүйесін зерттеген белгілі славист В.К. Журавлев кезінде топталған фонема теориясын дүниеге келтірді. Бұл теория бойынша, топталған фонема (силлабема) құрамында біртоналды біріне-бірі ілескен дауыссыз бен буын құрайтын дауысты дыбысы бар фонемамен барабар бөлінбейтін, ажырамайтын бір буын тәріздес бірлік. Ал топталған сингармонизм құбылысы, яғни вокализм мен консонантизм жүйесінің түйіскен жерінде пайда болған дыбыстардың тембрінің жақындасуы – жалпы бұл процесті фонологиялық жүйені вокализм мен консонантизмге бөлмей-ақ бірлікте қарауға мүмкіндік береді [Журавлев, 2007].

В.Журавлев көтеріп ұсынған топталған фонема (группофонема) ұғымы славян ата тіліндегі сөздердің бірәуезді (однотональ-

ных) дауыссызбен одан кейінгі оған жанасып бір буын құрап, сол буынға еніп тұрған дауысты дыбыстарының арасындағы ерекше байланыс болып табылады. Сонымен қатар бұл жерде топталған фонема ұғымы бір-біріне жанасып бір буын құрап тұрған дауыссыз бен дауыстының сол буынның көлеміне тәуелді емес екені, ол буынды бүтіндей де немесе оның бір бөлігін де камтуы мүмкін делінген. В.Журавлевтің топталған фонемасы Р.И. Аванесов зерттеген силлабема ұғымынан өзгеше. Ол өзгешелік Аванесов бойынша, CV дауыссыз бен дауысты дыбыс тіркесі, яғни оның силлабемасы, сол тіркесті ғана бүтіндей камтуы қажет. Топталған фонема мен силлабема ұғымының пайда болу уақыты туралы славян тілдерінің тарихи фонологиясының және Журавлевтің еңбектерінің зерттеушісі Ю.Я. Бурмистровичтің пікірі бойынша, В.К. Журавлевтің топталған фонема ұғымы славян ататілі тарихының алғашқы кезеңіне қатысты болса, Р.И. Аванесовтың силлабемасы славян ататілі тарихының орта дәуірінің соңғы кезеңімен байланысты.

Топталған фонема мен силлабема ұғымдары ең басында Ф.Ф. Фортунатов пен А.А. Шахматовтың идеяларынан бастау алатыны байқалады. Ф.Ф. Фортунатов өз уақытында славян ататіліндегі тіл арты дауыссыздарымен оған жанасып тұрған алдыңғы қатардағы буын құрайтын дауысты дыбыстың өзара ерекше қатынасына көңіл аударған. Сол тығыз байланыстың арқасында тіл арты дауыссыз дыбыстар көшпелі палатализацияға (переходной палатализации) ұшырағанына көңіл аударған. Ал А.А. Шахматов езулік дауыссыздар мен одан кейін тұрып буын құрайтын жуан еріндік дауысты дыбыстардың ерекше арақатынасына көңіл аударған, әсіресе сол қатынастың арқасында езулік дауыссыздар жуан еріндік дыбыстарға айналуына көңіл аударады. Фортунатов пен Шахматовтың уақытында славян ататілінің фонологиясына арналған ілім әлі зерттелмеген, яғни сөйлеу ағысындағы қатар тұрған дауыссыз бен дауысты дыбыстардың фонология мәселесі болып табылатын арақатынасы арнайы зерттелмеген болған соң, ол уақытта ғалымдар топталған фонема, силлабема деген ұғымдарды қолданбаған. Алайда тілдердің дамуының бір кезеңінде дауыссыз-дауыстылардың тығыз бірігуінің арқасында

бірәуезді қосынды квазифонема (нағыз фонема емес, шартты фонема) пайда болады. Фонематикалық бірліктегі топталған фонема мен силлабеманың негізгі қызметі олардың мағына айыруы, ажыратуы болып табылады.

Сөз ағымындағы мағына ажырату морфема деңгейінде емес, сөзтұлға деңгейінде өтеді, сондықтан осы жерде топталған фонеманың дауыссызы мен дауыстысының бір морфемаға да, қатар тұрған екі морфемаға да енуі мүмкін. Топталған фонема ұғымы славян ататілі тарихында түсініксіз болып келген біраз фонологиялық және фонетикалық құбылыстардың өзара себепсалдарлы байланыстарын түсіндіруге жол ашты. Топталған фонема құбылысы туралы теорияның рөлін славян ататілі фонематикалық жүйесі тарихының кез келген кезеңінде көруге болады. Ол әсіресе славян ататілінде ашық буындар мен дифтонгтардың монофтонгға айналу процесінің пайда болуында айқын көрініс табады. Славян ататілінде ашық буындар заңы кең орын алған деген қағида жоғары оқу орындарына арналған кез келген оқулықта айтылады. Бірақ бұл заңдардың қашан, қалай, неге пайда болғаны туралы ешнәрсе айтылмайды. Славян ататілінде қалай, қашан пайда болғанын былай түсіндіруге болады.

Славян ататілінің дамуының ең алғашқы кезеңінде көрініс тапқан фонологиялық қайшылықтарды шешу үшін топталған фонемалар пайда болған. Олардың пайда болуы кейбір фонемалардың қасиеттеріне негізделген. Сол уақытта барлық фонемалар басқа кез келген фонемалармен қосыла бермеген. Мысалы, *pāntīs* – «жол» деген сөздегі барлық фонемалар топталған фонема құра алмайды. Мұнда тек қана бірінші фонема мен екінші фонема және төртінші мен бесінші фонема қосылып топталған фонема құра алады, үшінші мен алтыншы фонемалар оңаша қалады. Оны былай көрсетуге болады: *(pa) n (ti) s*. Мұндай жағдай славян ататілі тарихы дамуының алғашқы кезеңінде болған. Сол тарихи кезеңде топталған фонема мен жалғыз фонема қатар өмір сүрген. Бірақ мұндай бірліктер көп уақыт қатар өмір сүре алмайды. Әдеттегідей маңызы тең келмейтін екі түрлі құбылыстың арасында басталатын тайталастан маңызы мықтырағы жеңетіні белгілі. Сонда бұл топталған фонема мен жалғыз бос фонеманың арасындағы тай-

таласта топталған фонема жалғыз фонеманы өзіне тартып сіңіріп *генерализация* деген процесс арқылы жеңеді. Оны жалғыз фонемадан сөздің бүкіл фонологиялық кеңістігіне таратып, сонда өріс алуы арқылы орнықтырады. Дәлірек айтқанда, топталған фонема жалғыз қалған фонеманы сіңіріп алады. Бұл сіңіру процесі алдымен сөздің басындағы жалғыз қалған фонемадан басталса, кейінірек сөздің аяғындағы бос қалған фонемаға ауысады екен. Ол фонема қажетсіздіктен өзі түсіп қала беруі де мүмкін.

Ғалымдардың пікірінше, бұл процесс славян ататілі тарихының орта дәуірінің екі кезеңіне созылады. Орта дәуірдің бірінші кезеңіндегі топталған фонемаға оның алдындағы жалғыз фонеманың тартылуы фонологиялық заңдылықтың қатан жүйелілігіне байланысты болған. Ол жүйелілік топталған фонема компоненттерінің (квазифонемалардың) былай орналасуын тілейді: *С* ызың + *С* шұғыл + *С* үнді + *V*. Бірінші үшеуі – буын жасамайды, соңғысы ғана буын құрайды. Сонымен қатар тұрған екі шұғыл дауыссыз екеуі қатандық не ұяндық жағынан бірдей, яғни не қатан, не ұян болуы керек. Бұл заңдылық топталған фонема ішінде ғана болатын буынға емес, оның фонемасының қасиетіне ғана қатысты. Бұл жерде айта кететін жағдай – славян ататілі тарихының осы кезеңіндегі топталған фонема мен буынның ара-қатынасы сол алғашқы тарихи кезеңдегідей болған, яғни топталған фонеманың көлемі бір буынмен бірдей немесе кейде одан кем де болған.

Славян ататілі тарихының орта дәуірінің бірінші кезеңіндегі топталған фонеманың өзі жаратылысынан бірәуезді фонемалардың (квазифонемалардың) қосындысы болғандықтан, сөздің басында жалғыз қалған фонема топталған фонемаға тартылу процесінің нәтижесінде ол да сол бірәуезділікке енеді, олай болмаса, ол фонема қажетсіздіктен түсіп қалар еді. Славян ататілі тарихы орта дәуірінің екінші кезеңінде топталған фонемаға тартылған сөздің соңында жалғыз қалған фонема сөзді тұйықтап жауып тұрады. Себебі ол буын құра алмайтын шұғыл дауыссыз, не буын құра алмайтын үнді дауыссыз, немесе буын құра алмайтын дауысты болуы мүмкін. Аталған соңғы жалғыз фонема топталған фонемаға тартылғанда (сіңірілгенде) жоғарыда көрсетілген

квазифонемалардың топталған фонема ішіндегі белгілі реті және жоғарылайтын дыбыс жүйесінің заңдылығы сақталу керек. Бұл жерде топталған фонемадан кейін тұрған квазифонема оған тартылғанда, бұл бірліктердің ішінде болатын белгілі жоғарылайтын дыбыс жүйесінің заңдылығы бұзылмай сақталса, олар қосылып бір буынға теңеседі.

Сонда топталған фонема мен оған тартылған квазифонеманың ішіндегі жоғарылайтын дыбыс жүйесінің заңдылығы олардың ғана заңдылығы емес буындар ішіндегі заңдылыққа айналар еді. Топталған фонема мен оған тартылған квазифонеманың арасындағы генерализация деген құбылысының тенденциясының аркасында бір заңның екінші заңға ауысу процесі орын алды. Сонда кез келген топталған фонема дауысты дыбысқа аяқталады екен. Ал топталған фонемадағы дауысты дыбыс әр уақытта ең айқын дауысты ашық буынға аяқталады. Сондықтан буын ішіндегі жоғарылайтын дыбыс заңдылығы ашық буын заңдылығына айналды. Бұл ашық буын заңдылығы славян ататілінің бір фонемалық тілден топталған фонемалар тіліне айналуына себеп болды және де топталған фонемадан кейін тұрып оған тартылған жалғыз фонеманың дыбыстық күшін ең шегіне дейін жоғары көтеріп, оған көнбеген жағдайда оның түсіп калуына әкеліп соқтырады. Ол топталған фонемадан сол буынды тұйықтан жауып, оған тартылған фонема түспеген жағдайда, ол дифтонгтар, дифтонг тіркестерінің бірәуезділік монофтонгизация құбылысына әкеледі екен. Себебі дифтонгтар мен дифтонг тіркестерінің бірәуезділік деген құбылысқа ұшырауы ашық буын заңдылығының әсерінен болған. Бұл дифтонг пен дифтонг тіркестерінің монофтонгизация деген процеске өтуіне себепші болған ашық буындар заңдылығы екені славян ататілінің кез келген оқулығында айтылады.

Дифтонгтың монофтонгқа тартылуы деген құбылыс дифтонгтың бірінші емес, екінші элементінің пайдасына қызмет еткен. Себебі монофтонгизация деген құбылыстың мәнінің өзі топталған фонеманың артында тұрып, жалғыз қалған фонеманың сол топталған фонемаға дифтонгтың немесе дифтонг тіркесінің екінші буын құра алмайтын элементі түрінде болып қана ашық

буындар заңына сәйкестігі және осы екінші элемент өз дыбысын буынмен барабар күшейтіп барып топталған фонемаға енеді. Бұл жағдайдың іске асуының себебі топталған фонеманың соңғы дауысты буыннан тұратын элементі, оның үстіне ол элемент дифтонгтың бірінші дауысты буыны бола тұрып, өзінің буындық қасиетін топталған фонеманың ішіндегі бұрын буын құра алмаған дифтонгтың екінші элементіне береді. Дифтонгтың бірінші элементі өзінің буын құрайтын қасиетін дифтонгтың екінші элементіне беріп, сонымен қатар топталған фонеманың құрамындағы және буын мен сөздегі өзінің басты функциясы болып табылатын буын құру қабілетінен айырылған соң бұл жерде ол қажетсіз болып қалады.

Сонымен монофтонгизация деген құбылыс, дәлірек айтқанда, дифтонгтың екі элементінің біріне-бірі тартылып, біреу құрылуы ғана емес, топталған фонемадағы дифтонгтың бұрынғы бірінші буын құрайтын элементін оның бұрынғы екінші буын құра алмайтын элементіне алмастыру, сөйтіп ол өзіне біріншінің буын құру қабілетін де, басқа да қасиеттерін көшіреді, бірақ оларды көбінесе өзгерген, дифтонгтың екінші элементіне қажетті, қолайлы түрде алады. Мұның бәрі топталған фонемада болған құбылыстардағы дифтонгтың екінші элементіне қажет оппозициялардың санын сақтап қалу үшін керек болды. Топталған фонема теориясы тұрғысынан қарағанда, топталған фонемада, яғни сөз ішінде тұрған дауыссыздардың [au] мен [eu] дифтонгтарының алдында әртүрлі рефлекс беретінін оңай түсіндіруге болады. Топталған фонемалардағы [au] дифтонгісінің алдында тұрған дауыссыз әуезділік жағынан сол топталған фонемаға енген дифтонгтың бірінші элементі [a] мен бірдей болған, яғни диесіз (жуан) болған. Дифтонгтың бірінші элементі [a]-ның орнына топталған фонемаға дифтонгтың екінші элементі [u] енгенде әрине ұзындығы жағынан өзгеріп, икемделіп, оның әуезділігі еріндік болып келген – бұл топталған фонема ыдырамау, сақталу үшін, диесіз дауыссыз, өзінің әуезділігін сөздегі өзінен кейін тұрған бемолды дауысты дыбыстан алып, соның ықпалынан өзі де бемолды (еріндік), яғни азырақ лабиалды болып, соның арқасында бүкіл топталған фонема бемолділікке айналған. Бұл жерде дауыссыз әрине өзгерді,

бірақ ол өзгеру түбегейлі емес, оны бірінші қадам деп бағалауға болады.

Былайша айтқанда, дизділіксіз дегенмен дизділік дегеннің ара қашықтығын да бір қадам деп бағалауға болады. Сондықтан өзінен кейінгі дизділік (жінішке) дауыстының ықпалының арқасында диздіксіз дауыссыз, көбінесе жінішке болып шығады, яғни палатализацияланады.

Топталған фонемадағы [eu] дифтонгісінің алдында тұрған дауыссыз әуезділік жағынан сол топталған фонемаға енген дифтонгтың бірінші элементі [e]-мен бірдей болған, яғни дизді болған. Топталған фонемада бұл [e]-нің орнына дифтонгтың екінші элементі [u] енгенде, әрине, ұзындық жағынан өзгеріп, әуезділік жағынан топталған фонема ыдырамай сақталу үшін бемолды болған. Ал өзінің әуезділік дегенін өзінен кейін тұрған дизді дауыстыдан алған дизді дауыссыз жоғарыда айтылған бемолды дауыстының ықпалынан өзгеруі керек еді. Бірақ бұл жерде дизділік пен бемолділіктің арасындағы қашықтық әжептәуір болғандықтан, оны екі қадам деп бағалауға болады. Ең бастысы, дизділік пен бемолділік екеуі бір-біріне қарсы, екі жаққа беталғанда, мұндай тіркестердің артикуляциясы йотқа жақын болады. Бірақ жағдай мұнда ғана емес. Палаталсыз-палаталды (жуан-жінішке) категорияларының пайда болуына дейін барлық ызың дауыссыздардың жінішкелігі өтпелі болған. Сондықтан дифтонгтар [eu] мен [eu]-лердің монофтонгизациялануының арқасында пайда болған жінішке дауыссыздардың әсері оларға ертеректен йоттың берген әсерімен бірдей болды, яғни палаталды деген бұрын да, кейін де өтпелі (переходный) болған. Ертеде өткен процесс $(na) s'(j' a)n' \rightarrow (na) (s' a)n$ «алып келу» мен кейінгі процесс $(se)u (ta)s \rightarrow (s' u) (ta)$ «сайқымазақ» дегенді салыстырып көрейік. Көріп отырғанымыздай, йоттың әсерімен де және дифтонг [eu]-нің монофтонгизациялануы әсерімен де алдытілді (переднеязычный) ызың дыбыс [s] ешбір қалтқысыз бірдей өзгерді: әуезділік жағынан ол жінішке болып, сөзде ең басынан болмаған йоттың күтпеген жерден пайда болуының да қажеттілігі жоқ болып шықты. Сонымен, топталған фонема теориясы бойынша бұл жерде топталған фонеманың екі элементі әуезділік жағынан екеуі

бірдей болу керек деген пікірді ерінді дыбыс [u]-нің жіңішке-ызын немесе ызын-жіңішке ықпалын өзінен кейінгі диезді дауыссызға жасағанының нәтижесімен түсіндіруге болатын сияқты.

Бұл теория неге біргелкі дифтонгтар [ɛi] мен [ēi]-дің монофтонгизация процесінде бір рефлексмонофтонг [i₂] беретінін, ал біргелкі емес [āi] мен [āi] дифтонгтары – бірнеше рефлекс – монофтонгтар [i₂], [e₂] және [y₂] береді дегенге дұрыс жауап береді. Бұлар келешекте славян ататілі мен көне орыс тілінде и, Ъ, ы болып жазылды. Бұл жағдайдың болуының себебі – дифтонгтардың біргелкі немесе әртүрлі болуында жатыр және топталған фонемадағы дауысты мен дауыссыз компоненттерінің арақатынасының монофтонгизациядан бұрын қандай болғаны және одан кейін қандай болғандығында жатыр деуге болады. Сондай-ақ [ɛi] мен [ēi] дифтонгтарының монофтонгизациялауынан бұрын олардың бірінші элементі [ɛ] мен [ē] диезді топталған фонеманың құрамында тұрған, олардың өзі басынан диезді болған. Демек мұндай топталған фонеманың құрамындағы дауыссыз компоненттері де диезді болған. Аталған дифтонгтардың монофтонгизациялануынан кейін оның біріншісі [ɛ] мен [ē]-нің орнына оның екінші дауыссыз элементі басты, бірақ ол өзгеріп икемделіп буындық және созылыққы қасиеттерге ие болып, дифтонгтың бірінші элементі сияқты диезді болып [i₂] дыбысына айналған.

Сондай-ақ диезді дауысты дыбыс [i₂]-нің топталған фонеманың ішінде тұрып, алдында пайда болған диезді дауыссыз дыбыстың біріншіге қосылуы жеңіл болды. Себебі ол екеуінің әуезділігі бірдей болатын. Сондықтан [ɛi] мен [ēi] монофтонгизацияланғанда [i₂] ешбір өзгеріссіз қалды. Ал [āi] мен [āi] дифтонгтарының монофтонгизациялануына дейін олардың бірінші элементтері [ā] мен [ā] диезсіз топталған фонемалардың ішінде еді, себебі ол элементтердің өзі диезсіз болатын. Демек, топталған фонеманың дауыссыз компоненттері диезсіз еді. Бұл дифтонгтардың монофтонгизациялануынан кейін диезсіз [ā] мен [ā]-ның орнына олардың екінші элементі келді. Бірақ олар өзгеріп, икемделіп буындылық созылыққы қасиет иеленіп [i₂] дыбысына айналған.

Бұл жерде [i₂] дыбысы өзі бірінші диезсіз элементпен салыстырғанда ең басынан диезді болатын. Ал диезді дауыстының топ-

талған фонема ішінде бола тұра өзінің алдына келіп тұрған диесіз дауыссызбен қосылуы оңай болмайды. Себебі олардың әуезділігі біркелкі болмайтын. Сондықтан топталған фонеманы сақтап қалу үшін бұл жерде дауысты мен дауыссыздың әуезділігі бірдей болуы үшін оларды өзгерту қажет еді. Алайда дыбыс жүйесінің тарихи дамуы дауысты мен дауыссыздардың әуезділігінің өзгеруіне әртүрлі мүмкіндік береді: 1) диесді дауысты диесіз дауыссызға әсерін тигізіп, оны да диесді етуі мүмкін еді; онда топталған фонеманың барлығы диесдіге айналып, [āi] мен [āi] дифтонгтарының монофтонгизациялануының рефлексі [i₂] дауысты болар еді; 2) диесіз дауыссыз диесді дауыстыға әсерін тигізіп, оны да диесіз етуі мүмкін еді; онда топталған фонеманың барлығы диесізге айналып, [āi] мен [āi] дифтонгтарының монофтонгизациялануының рефлексі [y₂] диесізі болар еді; 3) дауысты да, дауыссыз да бір-бірінің әсеріне көнбей қойып; онда дауыссыз диесіз болып, ал дауысты диесді болып қалуы мүмкін, сондықтан топталған фонема біржола бұзылып, ешбір жағдайда топталған фонемаға айналмауы мүмкін еді. Мұндай жағдайда [āi] мен [āi] дифтонгтарының монофтонгизациялануынан рефлекс болып диесді [e₂] пайда болады. Ал бұл [i₁]-ге тура сәйкес келетін [i₂]-ден тіпті басқа, өзгеше болып тұр.

Жоғарыда келтірілген мүмкіндіктердің бәрі славян ататілінде пайдаланылған болатын және олар тарихи дамуының көрсеткіштері болып табылады. Алайда бұл жағдаяттар мен процестер морфологияның мақсаттарына сәйкес келеді: даралап айтсақ, зат есімнің граммемдерінің түрлі флексиялары [āi] мен [āi] дифтонгтарының монофтонгизациялануынан кейін жалғыз [i₂] дыбысында бірігіп тоғысты, ал граммемика мақсатына сәйкес, бұл флексиялар өзінің дыбыстық сипатын сақтап, бұрынғыша бір-бірінен бөлек өзгеше болуы керек еді. Ондай өзгешелік болуы үшін, орыс ғалымдарының пікірлері бойынша, бұл флексиялардың біреуіндегі [i₁] дыбысын басқа дыбыспен алмастыру керек еді. Ал [āi] мен [āi] дифтонгтарының монофтонгизациялануындағы рефлексация процестерінің түрлі мүмкіншіліктерін пайдалану нәтижесі [i₂] дыбысын басқа дыбыстарға алмастыруға оңай мүмкіндік берді. Бұл алмастырулардың нәтижесін славян ататілі

мен көне орыс тілінен көруге болады. Белгілі болғандай, [āi] мен [āi] дифтонгтарының монофтонгизациялануының түрлі рефлекстері, дәлірек айтқанда, мына [i₂] мен [e₂]-лер славян ататілі мен орыс тілінің жазуында и және Ъ әріптерімен белгіленуінің себебі көбінесе дифтонгтардың просодикасының әртүрлі болуымен түсіндіріледі, сонымен, көбінесе бір дифтонгтың өзінде түрлі просодикалық сипатпен ерекшеленетіні түсіндірілмейді.

Славян ататіліндегі топталған сингармонизм құбылысының пайда болуы дамуында алғашқы және кейінгі кезеңнің орын алғанын айтып кету керек. Алғашқы кезеңде топталған сингармониялық C+V (consonne + voyelle; дауыссыз + дауысты) тембрдің біргелкілігімен (тональдықтың біргелкілігі көтеріңкі, бәсең) құралған, мұндайды фонологиялық жағынан караганда біртұтас, бөлінбейтін фонологиялық бірлік топталған фонема деп санауға болады. Олар бір-бірінен қарсы айырым белгілерімен: диесді-диесіз, ашық-жабық, ұзын-қысқа болып, өзгешеленеді. Топталған фонеманың фонологиялық жасалу процесінің үлгілері, формулары төмендегідей болады:

$$\begin{array}{l} C + {}^{\circ}V \text{ ————— } C^{\circ} + V \text{ ————— } {}^{\circ}CV \\ C + {}^{+}V \text{ ————— } C^{+} + V \text{ ————— } {}^{+}CV \end{array}$$

Славян ататілінің дамуының екінші кезеңіндегі топталған фонема мен жеке фонеманың қатынасының формуласы мынадай болған:

$$\begin{array}{l} C_1 + C_2 + CV_1 + C_3 + \dots + CV_n + C_n \\ \Phi_1 + \Phi_2 + \Gamma\Phi_1 + \Phi_3 + \dots + \Gamma\Phi_n + \Phi_n \end{array}$$

Славян ататілінің дамуындағы фонологиялық процестің екінші кезеңінде жалғыз соңғы фонеманың жойылуы оның топталған фонемаға тартылуының себебінен туындады. Бұл соңғы дауыссыздың жойылуынан бұрын славян ататіліндегі сөздер әрқашан дауыссыз дыбыстарға аяқталатын болған. Онда көбінесе дауыссыз [s] дыбысына, сиректеу [t] дыбысына, одан да сирек [d] дыбысына аяқталған. Силлабема пайда болған кезеңде сөз

соңындағы дауыссыз дыбысы топталған фонеманың құрамында алдымен дауысты болуы керек. Сонда ғана C+V топталған фонемасы түзіледі. Бұнда соңғы жалғыз дауыссыз дыбыстар топталған фонемаға енбей, сыртында қалған: *sunus* → *su* + *nu* + (*s*); *reket* → *re* + *ke* + (*t*); *mater* → *ma* + *te* + (*r*).

Жоғарыда берілген әртүрлі келбеттегі сөз тұлғаларына талдау жасай отырып, Журавлев мынадай қорытындыға келеді: бұл құрылым әртүрлі болып келіп, әртүрлі фонологиялық бірліктерден (топталған фонема + фонема) тұратын фонологиялық жүйені екі түрлі әрекетпен біргелкі бір келбетті етуге болады: әртүрлі фонологиялық бөліктердің, яғни топталған фонема мен жеке фонеманың біреуінен құтылу керек. Славян ататілінің фонологиялық жүйесінің өзгеру, даму процестері көрсеткендей, сонымен бірге біргелкі емес бірліктердің екіншісі, соңғы, жақшаның сыртында қалған жалғыз фонемасы, дауыссыз дыбысы бірте-бірте түсіп қалып отырды. Флективті типті тілдердің фонологиялық жүйесінде әжептәуір маңызы бар славян ататіліндегі сөздің соңғы дауыссыз дыбысының түсіп қалуы ондағы топталған фонеманың ерекше маңыздылығын көрсетеді. Бұл процесті Журавлев топталған фонеманың «генерализациясы» деп атайды. Бұдан кейін славян ататілінің фонологиялық жүйесінің одан әрі өзгеруі, дамуының нәтижесінде бұл топталған фонеманың өзінің ыдырауына жол ашылды. Бұны Журавлев дифтонгтардың монофтонгизациясы процесімен байланыстырады.

Журавлевтің топталған фонема туралы теориясы тек қана славян тілдері мен түркі тілдерінің диахрондық фонологиясының кейбір мәселелеріне ғана жауап бермей, бұл тұста Оңтүстік-Шығыс Азия тілдерінің кейбірінің диахрондық фонологиясының мәселелерін де қамтиды. Силлабемалар славян ататілінің дамуының алғашқы кезеңінде тұлғалана бастаған. Тілдің ұзақ фонетикалық дамуының бір кезеңдерінде топталған фонемалар ыдырап, бөлек-бөлек фонемаларға айналады. Славян ататіліндегі буындық сингармонизм болжамын ең алдымен Бодуэн де Куртенэ мен Якобсон көтерген. Одан кейін Шахматовтың еңбектерінде дамып, оны Аванесов, Сидоровтар қолдаған.

Фонологиялық бірлік, силлабема, басқаша айтқанда, топталған фонема өзінің айырым белгілері арқылы суреттеледі, баяндалады.

Ал айырым белгілер оның бүкіл сегментіне, яғни консонанттық және вокалдық бөліктеріне қатысты болады. Мысалы, ол диздiк деген топталған фонеманың барлық элементтерiн сипаттайды: (C' + C' + 'V).

Жоғарыда келтірілгендей славян ататілінің фонологиялық жүйесінің үздіксіз дамуының аясында сөздің соңғы дауыссыз дыбысының түсіп қалуы орын алған. Сол себептен топталған фонема славян ататілінің сөзінің құрамында ең басты, яғни маңызды фонологиялық бірлік ретінде орныққан. Славян ататіліндегі бұл құбылыс орыс тіліндегі сөздердің соңындағы ашық буынға әкеліп соқтырды.

Сондықтан да славян ататілінің фонологиялық жүйесінің алғашқы кезеңіндегі сөздердің алдыңғы дауыссыз дыбыстары өзінен кейінгі дауыстылармен тығыз байланыста болса, соңғы дауыссыздың алдындағы дауыстымен байланысы тығыз болмай, босаңқы болып, ол түсіп қалуға дейін барады. Сонда бұл құбылыс славян ататіліндегі ашық буын жүйесінің дамуына жол ашқан. Айналасындағы дауыссыздармен тіркескен кез келген дауысты тілдегі тәуелсіз бірлік бола алмайды. Бұл тұрғыдан қарағанда тілдердегі екі топқа бөлуге болады: ішінде ашық буынды бірлігі бар тілдер, яғни буын дауысты дыбысқа аяқталатын тілдер. Бұлардың қатарына орыс және басқа да славян тілдері жатады. Екінші топқа жататын тілдер – ашық буынды бірліктер мен бірге жабық буынды, яғни дауыссыздарға аяқталатын тілдер. Бұл тілдерге түркі тілдері де және кейбір герман тілдері де жатады.

CV сияқты ашық буындар тілдің ең кіші минималды бірлігі болып табылады. Тіл артикуляциясында буыннан кіші элемент жоқ дегенді білдіреді. Тілдегі әр дыбысты бөлек-бөлек айтуға болады, бірақ олар бөлек-бөлек дыбысталғанда қасына басқа дыбыстар қосылып кетеді де оларды CV-ға жақындатады. Әдейі жасалған эксперимент көрсеткендей, ең алғаш адам баласы сөйлеуге талпыныс жасағанда, ол сол CV буынның айналасында ғана дыбыс шығара алған. Мысалы, сәбилердің бірінші дыбыс шығарған сөздеріне қарауға болады: *ma-ma* (CV- CV), *pa-pa* (CV- CV), *a-pa* (V- CV), *a-ta* (V- CV). Бір буынға еніп айтылатын элементтердің барлығының басын қосып, ол дыбыстардың айтылуына әмір етіп басқаратын артикуляциялық қимылдарға

берілетін бір бұйрық, бір бағдарлама: бұның бәрі дауысты, дауыссыздардың фонологиялық негізгі белгілері бір уақытта, бір мезгілде болуы қажет. Мысалы, казак және орыс тілдерінде [su] буынында ерін дөңгеленіп, ал тілдің ұшы буын басталғаннан бастап жоғары көтеріліп, артқа қарай тартылады. Мұның бәрі дауыссыз [s]-ың артикуляциясына даярлық болып, сонымен дыбыс мүшелері буын [su]-ның бүтіндей айтылуына алдын ала даяр, бірақ мұнда әуелі алдында тұрған дауыссыз, одан кейін дауысты артикуляцияланбайды. Біздің ұғымымызша, бұл бірінен кейін бірі жүретін дыбыс тізбегінен тұратын болғандықтан осылай болып тұр. Бірақ бұның бәрі фонема жүйесіне маңызды уақытпен байланысты нышандар болып табылатын дыбыстың қатандығы, тіл артылығы, ызың дауыссыздарының бәрінің буынның басында келуімен, ал бұл буынның аяғына қарай, дауыстың тіл арты жоғарылау артикуляциясымен бітуімен байланысты.

Орыс тілінде бұл құбылыс ашық буындарға ғана тән. Бұған көз жеткізу үшін жоғарыда келтірілген [su] буынындағы ерін дөңгеленетін артикуляциямен [us] буынындағы ерін дөңгеленуі дауыссыз [s]-ге қатысы жоқ. Мұндағы [s] бірінші [su]-дегі [s]-пен салыстырғанда ешбір дыбысқа тәуелді емес, еркін. Ашық буынмен қатар жабық буыны бар тілдердегі, мысалы, түркі тілдеріндегі [us] сияқты буындардағы [s] өзіндік еріндік дөңгеленетін артикуляцияның аяғына дейін сақтайды; CVC, CV буындарындағы дауыссыздар [i] дауыстының қасында өте жіңішкеріп кетеді.

Жеке айтылатын бірлік болып есептелетін CV не CVC буындарындағы фонологиялық оңаша дыбыстар артикуляциялық жағынан тәуелсіз болып келеді. Бұл жерде дауыстылар да, дауыссыздар да өзінен көлемді де мәндірек дыбыстың қосындысының, яғни буынның бір бөлігі болып табылады.

Буынды минималды дыбыстық бірлік деп қарағаннан кейін, оның барлық аспектілерін жіті зерттеп шығуымыз керек. Оны минималды дейтініміз, себебі сөзді немесе сөйлемді айтқандағы дыбысталу қимылдарын буыннан майда комплекстерге бөле алмаймыз. Оны сөйлеу, дыбыстық бірлік дейтініміз, ол сөйлеу артикуляциясында көрінеді. Әрине, бұл буынды құрылым акустикалық

немесе перцептивтік деңгейде көрінбейді деу емес. Буынның сөйлеуге қатысты бірлік екені оның сөздің акустикалық бейнесінде көрініс табуы және буынның сөйлеу процесіндегі ерекше рөлі – оның сөйлеудегі мәнді түсінудегі ерекше рөліне әкеліп соғады.

Сонымен, біз бірлік дегенімізде – ол жай ғана бірінен соң бірі келетін дыбыс тізбегінен тұратын бірлік емес, бұл тізбек жалпы ортақ белгілерді, ортақ артикуляциялық бағдарламаны қосатын, буынның құрылуына себеп болатын, сөйлесу кимылдарын ұйымдастыратын ерекше тізбек – буын. Басқаша айтқанда, CV буындағы бірінші дауыссыз дыбысты айтқанда, біздің артикуляциялық мүшелеріміз ең басынан дауыссыздан кейін қандай дауыстының келетінін болжайды, ал дауыстыны айтқанда, алдында қандай дауыссыз болғанын есте сақтап тұрады.

Буын дегенді осылай түсінген соң, жоғарыда келтірілген буындардың типін әрбір тілде бөлек-бөлек қарастырып бағалау керек. Алайда буын туралы ашық, жабық деген түсініктер барлық буындар үшін фонетикалық жағынан бірдей болғандықтан, олардың әр тілдегі айырмашылығын білу үшін, ол конкретті тілдердің буындарын бөлек-бөлек зерттеп қарастыру керек. Мысалы, орыс тілі үшін CV, CCV, CCCV сияқты тіркестер ақиқат буын болып оқылатын бірліктер, ал VC, CVC, CVCC тізбектерін олай оқылатын бірліктер деп айтуға келмейді, себебі дауыстылардан кейін жүретін дауыссыздардың айтылатын дербестік күші молырақ, *тут* деген орыс сөзіндегі екі [т] дауыссыздардың дыбыстану қуатын салыстырып көрейік: онда бірінші дауыссыз [т] (буынның шыңы болып табылатын [у] дауыстының әсерінен) алға дөңгелене созылған ерінмен артикуляцияланады, екінші [т] тіпті басқаша артикуляцияланады – оған еріндік дөңгелену тән емес, екінші [т]-дан кейін күнгірт дауысты сияқты дыбыс естіліп *тут* деген бір буынды сөз емес – екі буынды: *t°u – t* естіліп, екінші *t* бірінші дауысты *u*-ға ешбір тәуелді емес, басы бос дыбыс болып шығады. Ал қазақ тілінде керісінше буын-сөз толығымен бір әуезбен айтылады: [s°ūt°], [t°ūs°], [t°os°], [k°ül°], [q°ol°], [q°ul°], [t°ös°] т.б.

Тілдің қоғамдағы функциясы әр уақытта оның сол қоғамда түрлі мағынадағы мәліметтерді беруімен байланысты. Дыбыстық

бірліктерді анықтау, белгілеу де оның үн шығаруы мен мағынасына байланысты болады.

Тілдің дыбыстық бірліктерінің түрлі аспектілерін, олардың құрылысын, мазмұнын, мазмұн құрайтын мүмкіндігін ажырататын, яғни бүтін дыбыстық құрылымын зерттейтін ерекше сарапшы бар. Оны лингвистикада фонология дейді. Барлық тілдерде олардың сөйлеу ағымын дыбыстық бірліктерге бөлуде сүйенетін бір ғана жағдай бар, ол жағдай тілдердің бәріндегі бөлуге келетін ең кіші, минималды мағыналы бөлігі – морфеманың болуы. Бірақ барлық тілдерде морфема мен дыбыстың арақатынасы бірдей емес, осыған қатысты әлем тілдері екі топқа бөлінеді: фонемалық тілдер және буындық тілдер деп. Біріншісінде негізгі дыбыстық бірлік болып сөйлеуде жеке дыбыс ретінде жүретін – ол фонема, ал екіншісінде (екінші топта) фонеманың орнына жүретін – белгілі схемада құрылған буын. Бүкіл еуропалық тілдер фонемалық тілдерге жатады деп айтуға болады. Бұл тілдерде дыбыстар бір-бірінен ажыратылады. Себебі олардың арасында морфеманың шекарасы бар. Буынды бөлу шекарасын анықтағанда ұстанатын критерийлердің өзі сол буынды бөліп анықтағандағы өлшемге келіп соғады. Бұл жердегі қиын соғатын нәрсе – ол буынның шекарасының фонема, морфема сияқты тілдік бірліктердің шекараларымен байланысы жоқтығы.

Ж.Аралбаев айтқандай, «сөздің жіктелуі оның морфологиялық жіктелуіне сәйкес келмей, акустика-артикуляциялық жіктелуімен үйлеседі. <...> Буын дегеніміздің өзі – сөз ағымындағы кілт бөлініп айтылатын дыбыс тобы, тұтасы» - дейді ғалым [Аралбаев, 1988, 96 б.].

Ж.Аралбаевтың тұжырымы бойынша, қазақ тілінің буын құрылысы мен буынға жіктелу жағдайы дауыссыздардың өзара қатынастарына және сөз ішінде орналасуына табиғи байланысты. Буынға буын қосылғанда жіктелу сызығының өзгеру, өзгермеуінің едәуір маңызы бар. Әуелгі буында дауысты мен дауыссыз бірге келіп, одан кейінгі буын дауыстыдан басталса, онда әуелгі буынның алдындағы дауыссыз екі дауыстының аралығында қалып, буынға жіктелгенде соңғысы буынға жылысады. Мысалы: *kün-im – kü-nim, at-ym – a-tym, žaz-yl – ža-zyl* т.б. Буынның жасалуына мұндайда морфемалар мен сөздер арасындағы шекаралар да

ешбір бөгет бола алмайды. Нақты фонеманың орнына жүретін дыбыстар буынның бір бөлігі ғана, ал морфема буыннан ұзынырақ та, қысқарак та болуы мүмкін. Буын мен буынды бөлудің барлық акустикалық және артикуляциялық теорияларының айырмасына қарамастан оларда бәріне ортақ жағдайлар бар. Зерттеушілердің көбісінің айтуына қарағанда, CV - CV типтес буын тізбектеріндегі буынның шекарасы ашық буыннан басталады, солай жалғасуы барлық тілдер үшін әмбебап болады. Қазақша: *qa - la* (қала), *ma - sa* (маса), *ba - la* (бала), *me - re - ke* (мереке), *qa - ra - ša* (араша); орысша: *бу - ма-га, ка - ли-на, ку - ти - ла, ку - ри - ца*; французша: *Il a mal à la main* [*I - la - ma - la - la - mē*]. *Elle est arrivée* [*E - le - ta - ri - ve*].

Ашық буын мен жабық буындарды салыстырып қарасак, жасалған эксперименттер көрсеткендей, ашық буынды орыс тілінің ауызекі сөз тізбектерінің кіші паузамен бөлінетін ырғақты топтары әр уақытта үздіксіз біргелкі ашық буындардан тұрады, мысалы, вьетнам тілінде мұндай үздіксіз тізбектер әруақытта жабық буындардан ғана тұрады. Егерде орыс тіліне мына CVC буынының CV мен C - ға бөлінуі тән болса, вьетнам тіліне бұл CVC буынының C және VC - ға бөлінуі тән, себебі вьетнам тілінде соңғы дауыссыз C ешуақытта буын құрай алмайды. Ашық буынды тілдердің буындары жабық буынды тілдердің буындарымен салыстырғанда тұрақтырақ және орнықтырақ. Себебі ол дербес парадигматикалық жүйенің бірлігі болып табылады. Ашық буынды тілдердің фонемаларының айырым белгілері бүкіл буынға тән. Буындық фонология моновокализм проблемасымен тығыз байланысты. Ф.де Соссюр өзінің үндіеуропалық ататілінің реконструкциясы (қайта құру) туралы еңбектерінде ол тілдегі бірнеше варианттары бар жалғыз дауысты фонемасы туралы жазған. Осыған байланысты Л.В. Щербаның оған қатысты көзқарасы қызық көрінеді. Онын ойынша, кейбір кавказ тілдерінде, оның ішінде абхаз тілінде дауысты дыбыс емес, қайта дауыссыз дыбыстардың жүйесі дамыған, ал дауысты дыбыстардың өздерінің тәуелсіз фонологиялық мағынасы болмаған, ал ертеде онда фонеманың рөлін буын атқарған. Бұл жерде Журавлевтің еуразиялық фонологиялық одақтастары тура-

лы пікірін келтіруді жөн көрдік: «Еуразиялық фонологиялық одақтастықты қамтитын топталған сингармонизм (групповой сингармонизм), яғни қатар тұрған дыбыстардың тембрінің жақындасуы біргелкіленуі құбылысы бірсыпыра тілдердің: славян, балтық, германдық және романдық, финдық және түркі тілдерінің, жапон тілінің елеулі бөлігін қамтитыны, бірақ ешбір тілдік топты бүтіндей қамтымайтын құбылыс. Бұл құбылыстың жағрапиялық, не лингвистикалық орталығын тауып айту қиын. Бұл мәселенің (групповой сингармонизм) ең алғашқы қалпынан келе жатқан мұра ма, әлде кейін, интерференцияның нәтижесінде пайда болған құбылыс па, айту қиын. Бұл проблеманың генезисі ешбір туыстас тілдік топқа қатысты шешілген жоқ деуге болады. Ал славян ататіліне қатысты қарастырсақ, бұл құбылыс оның дамуының ең алғашқы кезеңіне қатысты болуы керек. Әдістемелік көзқарас аясында қарастырғанда бұл құбылыстың (сингармонизм) пайда болуы ертеде славян ататілінің бір топтың топырағында, спонтандық пайда болған немесе соған сүйеніп пайда болған деп айтуға болады. Сонымен қатар интерференцияны да бүтіндей қабылдамай қоюға болмайды» [Журавлев, 2007, с. 86].

Қазақ тілінің тарихын зерттеген Ғ.Мұсабаев «Түркі тілдері негізінен бір буынды, әрі ашық буынды болғаны анық» деп мынадай кестені ұсынады [Мұсабаев, 1988, 88 б.]:

түбір	жұрнақ	құрамы	түсінік
Жа –	з	Жа + з	Жа + з – дым
Жа –	й	Жа + й	Жа + й – дым!
Қо –	й	Қо + й	(қой малы)
Қо –	и	Қо + и	(қой сөзінің көне түрі)
Қо –	ч/с	Қо + ч (ш)	(қошақан, қошқар дегендегі)
Қо –	з	Қо + з	Қо + з – ы
Қо –	з	Қо + з	Қо + з – дады
Сө –	й	Сө + й (ле)	Сө + й – леді
Кө –	р	Кө + р	Көру
Кө –	з	Кө + з	Көздеу

В.В. Шеворошкин мәтіндердің құрылымының типологиялық заңдылықтарын тексере келіп, мынандай қорытындыларға

келеді: тілдердің бұл үндіеуропалық қалпының алдындағы жалпыеуропалық және басқа да ностратикалық тілдердің ататілінің дауыссыз дыбыстары тізбектерінің түрлі комбинация жасаудағы мүмкіншіліктері өте төмен болып келген. Бұл үндіеуропалық тілдің алдындағы тілдің типі **CVCVCV** болатын тілден қашық екені айдан анық. Мұның себебі, басқа тілдермен салыстырғанда дыбыстар тізбегінің құрылымы өте күрделі болып келетін тілдер дәл сол сібір-еуропалық тілдерге жататын: үндіеуропалық, чукот-камчаттық, эскимос-алеуіттік, картвельдік, оралдық, алтайлық, семит-хамиттық тілдер болып келеді [Шеворошкин, 2004, 77 б.]. Тілдердің фонологиялық жүйесінің ұзақ уақыт дамуының нәтижесінде ашық буындардың пайда болу тенденциясы анықталады. Мына **CV** сегмент құрылымы тілге, айтуға өте қолайлы болып келеді. Оны біз тілі жаңа шыққан нәрестелердің тілін зерттеу процесінде көреміз. Олардың алғашқы сөздерінің құрамы **CVCV** болып келеді. Түрлі типтегі тілдердің дамуының нәтижесінде дифтонгтардың монофтонгизация деген құбылысы орын алады. Роман тілдерінде жабық буында субстраттық тілдердің дамуының әсерінен дифтонгтары монофтонгизацияланып отырды. Көбінесе ашық буыны басым тілдерде жабық буындар бағыныңқы жағдайда болатыны мәлім, сондықтан төмендегідей **CVC-CV** болып түйіскен **CV-CCV** дыбыстарымен барабар деп қарастырылады, яғни мұнда дауыссыз дыбыстардың бас қосып түйісуі өте тығыз фонетикалық кешендерді құрайды.

Түркітанушы Н.А. Баскаковтың пікірі бойынша, агглютинативтік түрік тілдерінен бұрын, солардың алдында болған түбірлік типті тілдердің сөздерінің құрылымы моновокалды болып келетін; олардың айырым белгілері, палатализациясы мен лабиализациясы кейбір қазіргі Оңтүстік-Шығыс Азияның тілдеріне тән тондармен көрініс тапқан. Баскаков қазіргі түркі тілдеріне тән фонетикалық құрылымдарға сүйене отырып, тарихи қазіргі түркі тілдерінен бұрын, оның алдында болып кеткен түркі құрылымдардан үш бірдей фонологиялық типті тексеріп белгілеген. Бірінші тип – моновокалды – бұл түркі тілдерінің ең ежелгі түбірлі қалпына тән болып, олардың құрылымы ұшдыбысты түбірлі негізді бір морфемадан тұратын морфема болып, бір дауысты мен екі дауыссыз элементтерден тұратын **CVC**

болса, ондағы дауысты элемент бір ғана сөз құратын рөлді орындап, ал мағыналық рөлдерді құрамы тежеулі дауыссыз элементтер атқаратын болған. Оның үстіне әр дауыссыз элемент тембр, лабиализация және палатализация сияқты сегіз түрлі модификациялық айырым белгілерді анықтаған. Екінші тип – бұл кейінірек орын алған морфологиялық дамудың одан ары үдеу процесімен байланысты, анықталушы түбір күрделі құрамдардың грамматикализациялануымен ерекшеленетін, фонетикалық редукция және фузиямен, яғни күрделі сөздердің құрылуымен ерекшеленеді. Бұл типтік вокализмі тембр жағынан айырмашылығы бар, ал лабиализация және палатализация сияқты басқа айырым белгілер сингармонизм заңдарына сәйкес бүтін сөзге қатысты болады. Үшінші тип – түркі тілдерінің фонологиялық құрылымының бұл типінде сегіз дауысты фонема мен дамыған консонантизмі бар екенін айтуға болады. Бұлар түркі тілдерінің имманентті ішкі әсерінен, басқа да қазіргі түркі тілдерінің дамуына қатысты адстрактік, субстрактік факторларының әсерімен кейбір ауытқулармен инновацияларға карамай жоғарыда келтірілген сегіз дауысты, өркендеген консонантизмнің арқасында негізгі бір фонологиялық моделдері жақын қазіргі оғыз, қарлұқ, қыпшақ тағы да сондай түркі тілдерінде орын тапқан.

Сондай-ақ зерттеулер көрсеткендей, көне түркі тілінің құрылымы түбір тілдердің типіне жақын тұра осындай фонологиялық құрылым моновокалды тілге тән, себебі ол уақытта грамматикалық қатынастар агглютинативтік аффикстермен емес, әлі грамматикализациядан өтпеген, моновокалды морфемалардан тұрған. Моновокалдық-морфонеманың үстіне түрлі тембрлік (палатальдық, лабиальдық) белгілер арқылы сөздердің мағынасы өзгеріп тұрады: [tyk, 'tik, °toq, '°tök]. Түбір тілге тән бір түбірдегі морфеманың екі сөз табының мағынасын (зат есім мен етістік) беріп, барабар (синкретично) болуы қазіргі түркі тілдерінде сақталған. Мысалы *üj* деген сөз *үй* және *үйу* деген мағыналарды білдіреді, *sal* деген сөз *сал* және *салу* деген мағыналарды білдіреді, *art* деген сөз *арт* және *арту* деген мағыналарды көрсетеді, *toz* *тозу* және *шаң*, *тозаң* деген мағыналарға сәйкес келеді, *qari* деген сөз *қартаю* және *шал* деген мағыналарды білдіреді, *iš* деген сөз *išu* (*су*) және *iш жақ* (бір нәрсенің ішкі жағы) деген мағыналарды көрсетеді, *tat* деген сөз *дәм*, *татым* және *дәмін татып көру* деген мағыналарға сәйкес келеді, *žan* деген сөз *бет*, *жақ* және

қайту, қайтып келу деген мағыналарды білдіреді, *baj* деген сөз зат есім және етістік мағынасында қолданылады. Мұндай мысалдарды тағы да кездестіруге болады [Қажибеков, 1986]. Түбір морфеманың екі сөз табына сәйкес келуі көне заманнан сақталып қалған белгі бұйым, тілдің даму барысында, грамматикализация процесінің арқасында мұндай жұптар азаяды.

Дегенмен, қазіргі қазақ тіліндегі синкретизм құбылысы кездеседі: етістіктің көне түбірлерінің зат есіммен әрі түбірлес, әрі мағыналас келетіндері бар. Ғ.Мұсабаев мынадай мысалдарды келтіреді:

Қыс – бір нәрсені, адамды қысу. *Қыс* – ауа райына қарай жыл маусымы.

Жаз – жазу, қырыс-тырысты, бүктелгенді, бүгілгенді жазу. *Жаз* – бұл да жыл маусымының бір мерзімі.

Көш – көшу. *Көш* – көшкен елдің жүгі.

Жар – жару, бөлу. *Жар* – ортасын су жырған, терен сайдың қабағы.

Құр – бір нәрсені құру. *Құр* – бау, байлайтын бау, киіз үйдің жалпақ бауы.

Сөк – сөгу, ыдырату. *Сөк* – қабығы сетілген тары.

Шек – шегу, аздап қана кесу. *Шек* – шекіп танауға салынған ен.

Құй – құю етістігі түбірі. *Құй* – құдық, салыстырыңыз: төбене құй қазды ма?

Он – obu, обыр obu. *Он* – обаған жер, қар, құм тағы басқалар.

Тоң – тоңу. *Тоң* – катқан жер.

«Бұлар етістіктің көне түбірінен жасалады десек, осылардың барлығы – әрі етістік, әрі есім. Олардың бас-басына талдау айтып жатпай тізіммен ұсындық. Мұндайлар тілімізде жеткілікті», - дейді ғалым [Мұсабаев, 1988, 117 б.]. Ә.Қайдаров түркі тілдеріндегі бір буынды түбір-негіздерін зерттеп, моносиллабтардағы омонимизация процестерін сипаттап беріп, мынадай мысалдарды келтіреді: *šal* деген сөз *шал* және *кесу* деген мағыналарды білдіреді. Бұл процестің қарама-қарсы процесі де (деомонимизация) түркі тілдеріне тән екен [Қайдаров, 2005, 95-97 бб.].

Н.А. Баскаков түркі тілдеріндегі түбір морфемалардың фонетикалық құрылымын зерттеп, *CVC*-ты негізгі алғашқы құрылым деп біледі және ол ең байырғысы, басқалары осы түрдің модификациялары. Алайда А.Н. Кононов, Э.В. Севортян, А.М. Щербак т.б. соңғы дауыссызды тілдің даму барысында кейін қосылған

аффикс ретінде қарастырған, ал түркі тілдерінің алғашқы тұлғалары CV, V, VC моделдері болған дейді.

А.М. Щербак CVC тұлғасы тарихи жағынан алғашқы бола алмайды деп, мынадай мысалдар келтіреді: эзирбайжан тілінде: $su+n > sun$, өзбек тілінде $pa+\gamma > bay$, қырғыз тілінде $su+n > sun$. Анлаут позициясында [j], [b], [h] дауыссыздары VC тұлғасына протеза ретінде қосылып, CVC моделін құрастыруға себеп болған дейді [Щербак, 1970, 109 б.].

Қазақ тіліндегі бір буынды түбірлердің құрылымын (V, CV, VC, VCC, CVC, CVCC) қарастырған Ә.Қайдаровтың пікірінше, бұлардың бәрі түркі тілдерінің даму тарихында кездескен тұлғалар. Бірақ солардың ішінде V мен CV түркі тілдерінің ең алғашқы тұлғалары болып табылады, қалғандары тілдің агглютинативтік дамуына сәйкес пайда болған модельдер дейді. Ә.Қайдаровтың шәкірті М.Ескеева Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі моносиллабтардың құрылымдық ерекшеліктерін зерттеп, VC, VCC, CVC, CVCC модельді моносиллабтар құрамындағы соңғы дауыссыздар мағынаны нақтылаушы, даралаушы қызмет атқаратын идео-сема-фондар, ал V, CV модельді моносиллабтардың архитұлғасы мен архисемасы бірнеше вариантты қамтитын полифонды, полисемалы болып келеді, олардың тұлғалық өзгерістері о бастағы көп мағыналы архитұлғаның варианттары ретінде семасиологиялық-онтологиялық даму барысында дербес мағыналық ренктерге ие болған дейді [Ескеева, 2007, 4 б.].

Дауысты буыннан тұратын сөздер ескі болуы керек дейтін де болжам бар. Мұндай болжам мынадай фактілерге сүйенеді: $qo+(j)$, $qo+(zy)$, $qo+(\dot{z}aqan)$, $k\ddot{o}+(z)$ т. б. Сондай-ақ сөздің грамматикалық тұлғасының өзгеруін, дамуын дыбыстардың тарихы тұрғысынан қарастырғанда ғана айқын түсінуге болады. Сондықтан сөз тұлғасы, оның буындық құрамы жайын әңгімелегенде дыбыстардың тарихи ауысу, өзгеру жолын да еске алу керек. Сонда ғана сөздің байырғы түбірі мен кірігіп кеткен қосымша, не түбірді айыруға болады. Әрі, бері, кері сөздері құрамындағы байырғы түбірлер *ä*, *be*, *ke* және *ŋi* (гі ескі барыс тұлғасы) дегенде, *aiŋudac* сөзі о баста *aiŋy tas* тіркесі (фразалық екпін әсері) дегенде де сол фонетика заңдылықтарының тарихи өзгеру жолдарын ескеру керек [Томанов, 1981].

Ғалымдардың пікірінше, көне түркі тілдерінің екпіні түбір тілдерге тән түбір морфемада орналасқан. Кейін ол сөздің соңғы

буынына ауысқан. Тілдің морфологиялық дамуымен анықталушы морфеманың фонетикалық редукция мен фузиясының арқасында пайда болып, бір түбірлі морфема және грамматикализациямен байланысты морфеманың аффиксіне айналған. Қазіргі уақытқа дейін түркі тілдерінің көбісінде аффиксті морфемалар үшін екі-ак фонема <а> [o, e, ɔ] мен <y> [i, u, ü] сақталған. Бұлардың варианттары: [o], [e], [ɔ] (<а> үшін) және [i], [u], [ü] (<y> үшін) барлық сөздер сингармонизм заңына бағынатын болғандықтан ешбір фонематикалық мағынаға ие емес.

Түбір морфемалардың дауысты морфемаларын алып қарасақ, олардың да мәні екі дауысты фонемаға ғана қатысты, себебі қазіргі түркі тілдерінде палатализация мен лабиализацияның айырым белгілері жалғыз түбірлі морфемаға ғана емес, сөйлемдегі барлық сөздерге қатысты. Осы жағдайды өз уақытында А.Байтұрсынов байқап, барлық сөздерге қатысты графикалық дәйекше деген белгімен сөздің алдында белгілеуді ұсынған, мысалы, *taqty* (тақты) және *teqty* (текті). Ал сөздің лабиалды аттракциясын көрсету үшін графикалық *domalaqsy* деген белгіні қолданған болса керек, мысалы, *toqtu* және *töktü*.

Қазіргі түркі тілдерінде сингармонизм фонологияның негізгі заңдылықтарының бірі деп есептеледі. Сингармонизм құбылысын қазақ тілінде зерттеген Ә.Жүнісбектің тұжырымы бойынша, сингармонизмнің ең басты фонологиялық функциясы – ол түркі сөзінің барлық келбетінде біркелкі тембрді сақтауы, яғни сөздің буындарындағы барлық дауысты мен дауыссыздар бір тембрдің аясында бірігеді. Сонымен қатар түркі сөзіндегі ең кіші функционалды фонологиялық бірлік – ол фонема емес, сингема болады. Көріп отырғанымыздай, Жүнісбектің бұл пікірі силлабема теориясымен үндеседі. Сондықтан топталған фонема, силлабема теориясы сингармонизм теориясымен тығыз байланысты екен.

Түркі тілдеріндегі буын құрамын зерттеген Ә.Құрышжанов қазақ тіліне тән буынның үш түрі қыпшақ тілінде де кездеседі дейді. Мысалы: а) ашық буын (*de, la, ki, ly, da*) құрала береді. Ол бірінші буында да (*de, a, y, e, ba*), екінші буында да (*la, ki, ly, da*) тұра береді. Жалаң дыбыстардан тұратын ашық буын сөздің бас шенінде келетін болса, екі дыбыстан құралған ашық буын позиция таңдамайды. Ашық буынның екі түрі де кейде бір сөз құрамында тұрып, өзіне тиесілі қызметін атқара береді (*a-la, e-ki*). Тұйық буын екі дыбыстан құралады да, сөздің бас позициясында

да, соңғы позициясында да кездеседі, кейде тіпті екі буынды бір сөздің өзі тек кана тұйық буыннан құралады: *ай-аз*. Өз алдына жеке сөз болып та келеді: *et (et), er (er), ek (ek)*. Бітеу буын үш дыбыстан тұрады. Жеке сөз ретінде де, сөздің әрқилы бөлшегі түрінде де кез келген позицияда кездесе береді. Екі бітеу буын қосылып, кейде бір бүтін сөз де жасайды: *ker-tek* (кер-тек), *qaj-tur* (қай-тұр). Жалғау-жұрнақсыз жеке тұрған түбір сөз (морфема) қыпшақ тілінде буын құрамы жағынан үш түрлі: бір буынды, екі буынды және үш буынды. Әр буындағы сөздер ашық, тұйық және бітеу буын да болып келе береді:

Демек, бір буынды сөз кем дегенде бір, көп дегенде үш дыбыстан құралса, екі буынды сөз кем дегенде төрт, көп дегенде алты дыбыстан, ал үш буынды сөз одан да көп (6-8) дыбыстардан құралады [Құрышжанұлы, 2011, 184 б.].

Туыстас және генетикалық туыстығы жоқ тілдердің материалдарын типологиялық зерттеулердің нәтижелері көрсеткендей, олардың фонологиялық құрылымдары барлық тілдерге қатысты универсалды болып табылады. Олардағы функционалды бірліктердің интеграция мен дифференциация процестері олардың айырым белгілерінің диезділігі, диесіздігі, бемолділігі, бемолсіздігі, ашықтығы, жабықтығымен сәйкес іске қосылады. Еуразиялық кеністіктегі ежелгі және қазіргі жаңа типтегі түрлі тілдердің фонологиялық құрылымдарының, модельдерінің даму, кемелдену процестерін ретроспекцияда диахрондық фонологияның тәсілдердің көмегімен көруге, байқауға болатын сияқты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жұмыста қазақ фонологиясының негізгі принциптері, теориялық ұстанымдары қарастырылды. Жалпы фонологияның универсалды қағидаларына сүйене отырып, қазақ тіліндегі фонема ұғымы, олардың фонологиялық оппозицияда көрініс табуы, әртүрлі позицияда болуы, фонемалардың бейтараптануы (нейтрализация) мысалдар арқылы анықталды. Фонемалардың коррелятивтік сериялар мен реттерге біріктірілу жолдары айқындалды. Фонемалардың айырым белгілері универсалды дихотомиялық классификация тұрғысынан қарастырылды. Силлабема теориясының типологиялық заңдылықтары сипатталды.

Қазақ фонологиясының құбылыстары, заңдылықтары, жалпы концепциясы салыстырмалы және салғастырмалы-типологиялық ізденістер арқылы анықталды. Фонологияда тек туыстас тілдердің деректері ғана емес, сонымен бірге туыстас емес тілдердің де фактілері алынып, әр тілдің типологиялық ерекшеліктеріне және универсалияға сүйене отырып, дыбыстардың қысқаруы мен созылуы, монофтонгизациясы мен дифтонгизациясы, лабиализациясы мен делабиализация құбылыстары сипатталды.

Барлық тілдерге тән фонологизация құбылыстарының негізінде қазақ тілінің фонетика жүйесі толығып, дыбыстардың функциясы кенейіп, фонематикалық статуска көтерілгені диахрондық фонология тұрғысынан зерттеліп анықталды. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі (вокализм мен консонантизм) өзінің даму процесіне сәйкес конвергентті-дивергентті заңдылықтардың нәтижесінде олардың аллофондары жеке фонемаларға ауысуы салыстырмалы-тарихи және салғастырмалы-типологиялық әдістер арқылы зерттелді.

Қазақ және түркі тілдеріндегі дыбыстық өзгерістер тілдің жалғамалық құрылысымен, үндестік заңы, дыбыстардың дивергенция мен конвергенция, фонологизация тағы басқа да дыбыстық құбылыстармен байланысты қарастырылды. Салыстырмалы тарихи және типологиялық әдістердің негізінде фонологиялық жүйелердің жақындық дәрежесі мен айырмашылықтары, ортақ белгілері мен айырым белгілері сипатталып, қазақ дыбыстары функционалды аспектіде қарастырылды.

Фонологияның негізгі принциптері, ұғымдары, әдіс-тәсілдері тіл білімінің басқа салаларында да пайдаланылып жүр. Фонологияның ең шағын функционалды бірлігі – фонеманың

морфема мен сөз құрамында болуын және олардың мағына өзгертетін қасиетін ескерсек, оның морфология мен лексикология және семантикаға қатысы бар екені айқын көрінеді. Сондықтан фонологияның заңдылықтарына, факторларына сүйене отырып, тіл білімінің өзекті, тың проблемаларымен шұғылдануға болады. Салыстырмалы фонология тіл білімінің салыстырмалы лексикология, салыстырмалы грамматикасының дамуына әсер ететіні күмән тудырмайды және түркі тілдерінің фонологиясын диахронды аспектіде зерттегенде қазақ тілінің тарихи этимологиясына шығуға болады. Бұл салада да қарастырылмаған, зерттелмеген, дау тудыратын мәселелер баршылық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Аванесов Р.И.* Фонетика современного русского литературного языка. М., 1956.
- Аралбаев Ж.* Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. Алматы, 1988.
- Баданбекқызы З.* Қазақ тіліндегі фонемалардың дыбыс қоры. Канд. дисс. автореф. Алматы, 2001.
- Базарбаева З.М.* Қазақ тілі: интонология, фонология. Алматы, 2008.
- Байтұрсынов А.* Тіл тағылымы. Алматы, 1992.
- Баскаков Н.А.* Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988.
- Баскаков Н.А.* Тюркские языки. М., 2008.
- Бодуэн де Куртенэ И.А.* Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963.
- Владимирцев Б.Я.* Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и хакасские наречия. Л., 1929.
- Джусупов М.* Фонемография А.Байтұрсынова и фонология сингармонизма. Ташкент, 1995.
- Ескеева М.* Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі моносиллабтардың құрылымдық ерекшеліктері. Фил. ғыл. докт. ғыл. дәрежесін алу үшін дайындалған диссер. авторефераты. Алматы, 2007.
- Журавлев В.К.* Диахроническая фонология. М., 1986.
- Журавлев В.К.* Теория группофонем: Развитие группового сингармонизма в праславянском языке. М., 2007.
- Жұбанов Қ.* Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1999.
- Жұмабаева Ж.Т.* Түркі тілдеріндегі дауыстылардың фонологизациялануы. Канд. дисс. автореф. Алматы, 2006.
- Жүнісбек А.* Қазақ фонетикасы. Алматы, 2009.
- В.М.Иллич-Свитыч.* Опыт сравнения ностратических языков // Славянское языкознание. М., 1968.
- Кайдаров А.Т.* Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алматы, 2005.
- Кажибеков Е.З.* Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, 1986.
- Касевич В.Б.* Фонологические проблемы общего и восточного языкознания. М., 1983.

- Кеңесбаев І. Фонетика // Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1962.
- Құрышжанұлы Ә. Тіл тарихы туралы зерттеулер. Алматы, 2011.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1952.
- Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі тарихынан. Алматы, 1988.
- Оразов М. Түркі тілдерінің зерттеліне бастауы туралы // Түркология, №4. 2004.
- Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968.
- Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. М., 1970.
- Сағындыкулы Б. Фонологические закономерности развития лексики тюркских языков. Алматы, 2009.
- Санжеев Г.Д. Манжурско-монгольские языковые параллели. М., 1930.
- Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Фонетика, морфология. Алматы, 1981.
- Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960.
- Уалиев Н. Фонологические основы казахской графики и орфографии. Автореф. дис. канд. филол. наук. Алматы, 1993.
- Хусаинов К.Ш. Звукоизобразительность в казахском языке. Алма-Ата, 1988.
- Шеворошкин В.В. Звуковые цепи в языках мира. М., 2004.
- Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М., 1957.
- Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.
- Якобсон Р.О. Избранные работы. М., 1985.
- Bazin L. Y a-t-il en turc des alternances vocaliques // UAIB, 1961. XXX111, 1-2.
- Benveniste E. Origines de la formation des noms en indo-européen. Paris, 1935.
- Jakobson R., Fant C., Halle M. Preliminaries to speech analysis. The distinctive features and their correlates // Technical Report, 1955, № 13, p. 16-55.
- Martinet A. Economie des changements phonétiques // Traité de phonologie diachronique. Paris, 1955.
- Saussure F. Cours de linguistique générale. Paris, 1977.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....	3
ФОНОЛОГИЯНЫҢ НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАРЫ.....	5
Фонема туралы түсінік	5
Фонеманың айырым белгілері. Әлді және әлсіз позиция	16
Қазақ фонемаларын дихотомиялық классификация тұрғысынан қарастыру	35
Фонологиялық мектептер.....	41
ДИАХРОНДЫҚ ФОНОЛОГИЯНЫҢ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАРЫ	49
ЕУРАЗИЯЛЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ СИЛЛАБЕМА ТЕОРИЯСЫНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ	85
ҚОРЫТЫНДЫ	115
Әдебиеттер тізімі	116

Кел
Құ
2011.
Ма
1952.
Мұ
Ор
Түрко
По
Рес
1970.
С
лексин
Са
М., 19
То
морф
Тр
Уа
графи
Х
Алма-
Ш
Ш
Ш
1970.
Як
Ва
XXXI
Ве
Paris,
Ja
The d
№ 13,
Mi
phono
Sa

Қазақ фонологиясының негіздері

Тех. редакторы Б. Қосдаулетов

Теруге 01. 10. 2012 берілді.
Басуға 06.10. 2012 қол қойылды.
Пішімі 84x1081/32. Офсеттік басылым.
Қаріп түрі «Times New Roman»
Шартты баспа табағы 7,5.
Есептік баспа табағы 8,5
Таралымы 500

Базарбаева Зейнеп Мүсілімқызы — А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты фонетика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор. Салғастырмалы-типологиялық, түркі және жалпы тіл білімі салаларының маманы.

Алматы қаласында дүниеге келген. Морис Торез атындағы Мәскеу мемлекеттік шет тілдер институтында (қазіргі Мәскеу мемлекеттік лингвистикалық университеті) оқыды (1970-1975). «Интонация вводных единиц в языках различного типа (на материале французского, казахского и русского языков)» атты кандидаттық диссертация (1983) және «Қазақ тілінің интонациялық жүйесі» атты докторлық диссертация (1997) қорғады.

З.М. Базарбаева сегментті және суперсегментті фонетика, интонология, коммуникативтік синтаксис, тарихи фонология, қолданбалы лингвистика салалары бойынша іргелі және қолданбалы зерттеу бағдарламалары аясындағы тақырыптарға ғылыми жетекшілік етуде. Оның жетекшілігімен 10 кандидаттық диссертация қорғалды. Ол шақты кітаптың және 100-ден астам ғылыми мақалалардың авторы.

Мемлекеттік тілді дамыту институты
Алматы қаласы, Пушкин көшесі, 78.
тел.: 8 727 293 88 75, ф/тел.: 8 727 293 88 94
til_audarma@mail.ru